

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΕΝ ΕΠΑΝΑΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ ΚΑΙ ΔΕΝ ΔΙΔΑΣΚΕΙ : ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ¹

Γ. Β. Δερτιλής*

(*) Πληροφορίες για τον Ομιλητή και τα Βιβλία του στην ιστοσελίδα του: <http://www.dertilisgb.gr/>

¹ Το ιστορικό θέμα της διάλεξης ορίστηκε προτού η κρίση πάρει στη χώρα μας τη δραματική τροπή των τελευταίων μηνών. Ωστόσο, στη διάρκεια της ομιλίας οι συσχετισμοί παρελθόντος και παρόντος ήταν εμφανείς, και έγιναν ακόμη εμφανέστεροι στη συζήτηση. Το κείμενο που ακολουθεί είναι μεταγραφή της ομιλίας σχεδόν επί λέξει (εννοείται ότι οι υποσημειώσεις προστέθηκαν εκ των υστέρων).

Ευχαριστώ θερμά τον πρόεδρο του ΕΛΙΑΜΕΠ Καθηγητή Λουκά Τσούκαλη για την τιμητική πρόσκληση να δώσω την ετήσια διάλεξη του ιδρύματος.

Α'

Το θέμα αυτής της ομιλίας είναι οι δύο μεγάλες οικονομικές κρίσεις που έπληξαν στο παρελθόν την Ελλάδα. Η μία ξεκίνησε στον 19ο αιώνα και είχε επίκεντρο το «δυστυχώς επτωχεύσαμεν» του Χαρ. Τρικούπη, το 1893. Η δεύτερη ξεκίνησε το 1920 και κορυφώθηκε με τη διεθνή κρίση του 1929.

Παράλληλα με την ιστορική αφήγηση και την ερμηνευτική επιχειρηματολογία, θα παραθέσω όπου χρειάζεται ορισμένες μαρτυρίες από πηγές του 19ου και του 20ού αιώνα, σύντομα κείμενα γραμμένα από ανθρώπους εκείνων των εποχών. Τις μαρτυρίες αυτές τις έχω καταγράψει σε διάφορα δημοσιεύματά μου εδώ και τριάντα χρόνια. Θα παραθέσω επίσης αποσπάσματα που έχω ο ίδιος γράψει στα ίδια αυτά δημοσιεύματα. Κάθε φορά που αναφέρω ένα απόσπασμα από δικά μου γραψίματα, θα το χρονολογώ. Το ίδιο θα κάνω πριν ή μετά την κάθε μαρτυρία: θα καταγράψω τη χρονολογία της, καθώς και το έτος που τη δημοσίευσα, για να φαίνεται κάθε φορά αν και κατά πόσον διδάσκει τίποτε η καημένη η Ιστορία.

Χρωστώ άλλωστε μια εξήγηση για τον τίτλο «*Η Ιστορία δεν επαναλαμβάνεται και δεν διδάσκει ...*». Την έχω δημοσιεύσει προ 23 ετών και την παραθέτω εδώ επί λέξει:²

[...] Οι Έλληνες έχουμε βαθιά, αλλά κακή σχέση με την ιστορία. Μπορεί να φταίει η αλησμόνητη ταλαιπωρία της μέσης εκπαίδευσης ή ο κορεσμός της προγονοπληξίας [...] ή] ένα είδος οιδιποδειού συμπλέγματος απέναντι στους αρχαίους ημών προγόνους. Από τη μια η έπαρση του περιουσιού λαού, από την άλλη τα συμπλέγματα της κακομοιριάς μπροστά στο αρχαιοελληνικό κλέος: δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

[...] Η Ιστορία θεωρείται διδακτική επιστήμη· λεγεται ότι προϊδεάζει κάπως για το μέλλον, ή ότι βοηθεί να αποφεύγονται λάθη του παρελθόντος. Αυτή είναι, βεβαίως, η βάση του γνωστού μύθου: η Ιστορία που «επαναλαμβάνεται». Στην πραγματικότητα, η ιστορία είναι ειρωνική· δείχνει να επαναλαμβάνεται, κρύβοντας την έκπληξη.

Εννιώ εδώ, προφανώς, ότι η ιστορία είναι χαοτική διαδικασία· ακόμη και αυτά που φαίνονται αναλλοίωτα, διαβρώνονται συνεχώς και κάποτε αλλάζουν.

Ωστόσο, υπάρχει και κάποιο ίχνος αλήθειας στον μύθο· υπάρχει μια διδακτική αξία στη γνώση της ιστορίας. Η ιστορία είναι ο μόνος τρόπος που έχει ο άνθρωπος για ν'αντιληφθεί τη δυναμική της κοινωνίας του: όχι το πώς επαναλαμβάνεται, αλλά το πώς αλλάζει. [...] Για τον άνθρωπο που είναι και «ζών πολιτικών», η ιστορία είναι ένας οδηγός πολιτικής πράξης. Ο ανιστόρητος είναι συχνά και απολιτικός· και όταν ακόμη πολιτεύεται, η πολιτική του πράξη είναι τυχάρπαστη. Σε μια ανιστόρητη κοινωνία, οι άνθρωποι διαβιούν σαν να παρασύρονται διαρκώς από τα γεγονότα, σαν να βρίσκονται διαρκώς μπροστά σε εκπλήξεις, σαν να μη μπορούν ποτέ να επηρεάσουν τις τύχες τους. Ο τόπος τους αλλάζει κι εκείνοι διαπιστώνουν εκ των υστέρων, έκπληκτοι, τις μεταβολές. [...] Άλλωστε, η ιστορική γνώση είναι για την κοινωνία ό,τι είναι η μνήμη για τον άνθρωπο. Η ανιστόρητη κοινωνία μοιάζει με άνθρωπο αμνησιακό· και η κοινωνία που έχει διαστρεβλωμένη αντίληψη της ιστορίας της μοιάζει με άτομο ψυχοπαθές.

² Το απόσπασμα προέρχεται από ομιλία του 1987 που δημοσιεύθηκε στο Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας και αναδημοσιεύθηκε στα «Σύγχρονα Θέματα» το 1988 με τίτλο *Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού, σήμερα*. Το 1993, επανέλαβα το απόσπασμα στην πρώτη σελίδα του βιβλίου μου *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1993. Επιμένοντας μονότονα, ξαναδημοσίευσα το ίδιο κείμενο στην πρώτη σελίδα του βιβλίου *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους* (2004/ 2009).

Οι σκέψεις αυτές θυμίζουν, αναπόφευκτα, τη σημερινή Ελλάδα· μια κοινωνία που αγνοεί την ιστορία της. Ο Σεφέρης περιγράφει ωραία το κλίμα που επικρατούσε στη χώρα μας στις αρχές του 20ού αιώνα [όταν γράφει]: «[...] Ένας όχλος χασομέρηδων, εξευτελισμένος από ανάξιους ή αδιάφορους άρχοντες, χαζεύει, χλευάζει, προπηλακίζει. Είναι ο κόσμος των 'Ορεστειακών' και των 'Ευαγγελικών', είναι ο ξεπεσμός».

Είναι ο κόσμος και η εποχή –ας μου επιτραπεί να προσθέσω– του Μακεδονικού, του επεκτατισμού της Βουλγαρίας, της ήττας στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897.

Σε μια Ελλάδα ανιστόρητη και αμνησιακή, η Ιστορία δεν μπορεί να διδάξει τίποτε - ούτε καν το πώς μπορεί ν'αποφύγει τα σφάλματα του παρελθόντος για ν'αλλάξει το μέλλον της.

Β'

Το θέμα μας είναι, όπως είπαμε, οι δύο μεγάλες οικονομικές κρίσεις που έπληξαν στο παρελθόν την Ελλάδα (εξαιρώ τον υπερπληθωρισμό της ναζιστικής κατοχής). Η πιο πρόσφατη ξεκίνησε το 1920, στην καμπή της μικρασιατικής εκστρατείας. Επηρεάστηκε βεβαίως, το 1929, από την κατάρρευση των μεγάλων διεθνών χρηματιστηρίων· αλλά οξύνθηκε παράλληλα με την παγκόσμια ύφεση που ακολούθησε και κορυφώθηκε το 1933. Σε αυτήν την περίοδο θα επανέλθω παρακάτω. Αλλά θα ξεκινήσω, φυσικά, με την κρίση της περιόδου 1885-1905· όχι μόνο επειδή προηγείται χρονικώς, αλλά και διότι θα μου επιτρέψει να δείξω τις γενικότερες συνθήκες που γέννησαν και που όξυναν τις κρίσεις στην Ελλάδα. Σημειώνω ότι οι συνθήκες αυτές δείχνουν σαν να «επαναλαμβάνονται» στη μακρά ιστορική διάρκεια, σαν να έχουν καταστεί οιονεί «σταθερές» της ελληνικής ιστορίας.

Η πρώτη κρίση διήρκεσε είκοσι χρόνια. Συνοψίζω την εξέλιξή της:

- 1885-1898: υποτίμηση της δραχμής (έως ένα μέγιστο 45% το 1898).
- 1893: παύση πληρωμών.
- 1897: ελληνο-τουρκικός πόλεμος.
- 1898: Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος.
- 1898 έως 1904: ανάκαμψη και επάνοδος της δραχμής στην ισοτιμία της.

Τί έφερε την υποτίμηση; Το 1879 επετεύχθη επί τέλους ένας συμβιβασμός με τους παλαιούς ομολογιούχους των δανείων της Επανάστασης και της Ανεξαρτησίας.³ Έτσι έληξε το εμπόργκο που είχαν επιβάλει στην Ελλάδα οι διεθνείς χρηματαγορές. Έτσι, όμως, ξεκίνησε και μια νέα περίοδος υπερχρέωσης του κράτους.³

Το 1885 άρχισε η υποτίμηση της δραχμής. Πρωταρχικό αίτιο ήταν βεβαίως η υπερχρέωση. Συνέπεσε αφενός με την αύξηση των διοικητικών και κυρίως των στρατιωτικών δαπανών, αφετέρου με τη διεθνή ύφεση και τη μείωση των εξαγωγών της χώρας. Με τη βοήθεια των εγχωρίων και των ξένων κερδοσκόπων, η υποτίμηση οδήγησε το 1893 στην παύση πληρωμών - στο «δυστυχώς επτωχευσαμεν». Παραθέτω μια πρώτη μαρτυρία για την κερδοσκοπία κατά της δραχμής. Προέρχεται από την πρώτη, πολυσέλιδη έκθεση που γράφει για την ελληνική οικονομία το 1893 ο Εδουάρδος Λω, βρετανός αξιωματούχος, γνωστός φιλέλληνας (οδός Εδουάρδου Λώ). Ο Λω θα οριστεί το 1898 πρώτος διευθυντής του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου της ελληνικής

³ Την υποτίμηση, την υπερχρέωση και τα συμπαρομαρτούντα έχω διαπραγματευθεί σε δημοσιεύματα εδώ και 32 χρόνια (εις μάτην) : ΓΒΔ 1978 (Σχέσεις της ελληνικής οικονομίας...), 1981 (Υποτίμηση της δραχμής...), ΓΒΔ 1993 (Banquiers, usuriers et paysans...), ιδίως σ.46-48 και 70-81· ΓΒΔ 1993 (Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία...), και, βεβαίως, το 2009 (Ιστορία...), ιδίως Μέρος ΣΤ'.

οικονομίας (ΔΟΕ). Την έκθεση αυτή τη δημοσίευσα και τη σχολίασα εκτενώς σε δημοσιεύματα του 1977 και του 1980.⁴ Έκτοτε έχει ξεχαστεί. Ιδού τί έγραφε ο Λω:

Τις ανάγκες του ελληνικού κράτους να προμηθευτεί συνάλλαγμα τις γνωρίζουν οι πάντες, πάντοτε και εκ των προτέρων, και πάντοτε τις παριστάνουν μεγαλύτερες από,τι είναι· και μισή δωδεκάδα κερδοσκόποι είναι σε θέση να ελέγχουν αυθαιρέτως τις ισοτιμίες κι έτσι αρπάζουν την παραμικρή ευκαιρία για να κινήσουν την αγορά προς όφελός τους και εις βάρος του Δημοσίου.

Ποιοί άποτελούσαν τη «μισή δωδεκάδα»; Ομογενείς κεφαλαιούχοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Διασποράς, με κορυφαίο τον ιδιοφυή Ανδρέα Συγγρό. Αυτοί συντόνιζαν ένα επιχειρηματικό και τραπεζικό ολιγοπώλιο που ήλεγχε την αγορά συναλλάγματος, καθώς και μεγάλο μέρος ολόκληρης της οικονομίας. Σε συνεχή διαμάχη αλλά και συνεργασία με την Εθνική Τράπεζα, οι άνθρωποι αυτοί έπαιξαν στην αρχή το χαρτί της υποτίμησης και εν συνεχεία της ανάρρωσης της δραχμής, κερδίζοντας αλλά και χάνοντας, πιθανότατα, και στις δύο φάσεις των στοιχημάτων.⁵ Ταυτοχρόνως, μάλιστα, οι ίδιοι άνθρωποι ήταν χορηγοί και ευεργέτες της χώρας τους, μεγάλοι ή μικροί. Επειδή οι άνθρωποι είναι τόσο αντιφατικοί όσο και η ιστορία τους, άρα και η ιστορία των κοινωνιών που οργανώνουν· και γι' αυτό ακριβώς η Ιστορία, όταν μπορούμε να δούμε το βάθος της, μας φαίνεται -και είναι- ειρωνική.

Μετά την παύση πληρωμών, το 1893, ακολούθησε η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Οι οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις της ήττας αύξησαν το ποσοστό της υποτίμησης στο 42% και οδήγησαν το 1898 στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο (ΔΟΕ). Από τότε άρχισε μια δύσκολη επταετής ανάρρωση, χάρη στις οικονομικές θυσίες των πολιτών και τις προσπάθειες όλων των κομμάτων. Ο ρόλος του ΔΟΕ αποδείχθηκε ευεργετικός. Το 1905 η δραχμή επανήλθε σε πλήρη ισοτιμία με το χρυσό φράγκο.

Ας δούμε τώρα, με περισσότερες λεπτομέρειες, πώς η χώρα έφτασε στη στάση πληρωμών. Κανονικά, οι κυβερνήσεις της εποχής έπρεπε να είχαν λάβει μέτρα από τη στιγμή που είχε αρχίσει η υπερχρέωση, το 1882, ή έστω η υποτίμηση, το 1885. Έπρεπε ν' αρχίσουν να περιστέλουν τις δαπάνες και ν' αυξάνουν τους φόρους, εφόσον δεν είχε ακόμη εξαντληθεί η φοροδοτική ικανότητα του πληθυσμού, ιδίως των ευποροτέρων. Η πρακτική τους ήταν η αντίθετη. Οι δαπάνες αυξάνονταν πολύ και οι άμεσοι φόροι σχεδόν καθόλου.⁶

Το 1885, η κυβέρνηση συνέχισε να υπερχρεώνεται χωρίς να συμμαζεύει τις δαπάνες, η δε δημόσια διοίκηση συνέχισε να αμελεί τη διαχείριση των δανείων και να αφήνει τα δανεικά κεφάλαια ακρησιμοποίητα επί μήνες ή και επί έτη μετά την είσπραξή τους από τους δανειστές, ενώ οι τόκοι έτρεχαν. Με αυτήν τη διάγνωση συμφωνούσαν τόσο η βρετανική πρεσβεία, όσο και ο υποδιοικητής της Εθνικής (που ήταν τότε μια οιονεί κεντρική τράπεζα). Ήδη από το 1883, η διπλωματική έκθεση για την ελληνική οικονομία ήταν απαισιόδοξη για τη δημοσιονομική εξέλιξη. Τον επόμενο χρόνο, άλλος διπλωμάτης έγραφε ότι, παρά την υπερχρέωση του Δημοσίου, η ελαστικότητα των εσόδων του προϋπολογισμού επέτρεπε αισιοδοξία, αλλά υπό τον όρο να επιβληθούν νέοι φόροι, αφού η οικονομία είχε φοροδοτική ικανότητα. Τα φορολογικά μέτρα θα ήταν μάλιστα όχι μόνο απαραίτητα αλλά και ανεπαρκή από μόνα τους. Για ν' αποδώσουν, έπρεπε να συνδυαστούν με ταχύτατη και ουσιαστική αξιοποίηση των δανείων. Μόνο ένας τέτοιος συνδυασμός θα κατεύναζε εγκαίρως τις κερδοσκοπικές κινήσεις, επιθετικές ή αμυντικές.

⁴ Parliamentary Papers, Foreign Office, Report by E. F-G. Law, S.1169/1893. Την έκθεση αυτή τη χρησιμοποίησα πρώτα στη διδακτορική διατριβή ΓΒΔ 1977 (*Κοινωνικός μετασχηματισμός...*, 1η έκδοση), ύστερα το 1980 στο ΓΒΔ 1980 (*Το Ζήτημα των Τραπεζών...*). Βλ. τα ίδια δημοσιεύματα για την κερδοσκοπία και, επιπλέον, ΓΒΔ 1978 (*Σχέσεις...*), σ.88-89· ΓΒΔ 1988/ 1995 (*Entrepreneurs grecs...*), σ.122-129· ΓΒΔ 2001 /2006 (*Dette publique...*), σ.408-412. Ολοκληρωμένη ανάλυση και άποψη για ένα ιστορικό ορισμό της κερδοσκοπίας στο ΓΒΔ 2009 (*Ιστορία...*), κεφάλαια ΣΤ5, ΣΤ6 και ΣΤ7.

⁵ ΓΒΔ 2004/ 2009 (*Ιστορία...*), Μέρος ΣΤ' και ειδικότερα σ.625-660.

⁶ Τους φόρους και τα συμπαραμαρτούντα διαπραγματεύομαι σε διάφορα δημοσιεύματα εδώ και 33 χρόνια: ΓΒΔ 1977 (*Κοινωνικός μετασχηματισμός...*), 4η έκδοση σ.134-135, 196-202· ΓΒΔ 1980 (*Το Ζήτημα των Τραπεζών...*), σ.50, 82-87· ΓΒΔ 1988 (*Banquiers...*), p.60-63· 1993 (*Terre, paysans et rouveroir politique...*), p.90-92· 2001 /2006 (*Dette publique et dépenses militaires ...*), p.404-409· και, κυρίως, ΓΒΔ 1993 (*Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία...*).

Οι οικονομολόγοι της εποχής και πολλοί διακεκριμένοι πολίτες διέκριναν εγκαίρως και επεσήμαναν αυτά τα σφάλματα, αλλά ματαιώς. Πώς άραγε αντιδρούσαν οι περισσότεροι Έλληνες, με επικεφαλής τους δημαγωγούς που υπήρχαν σε όλα τα κόμματα, που έγραφαν σε όλες τις εφημερίδες, που μιλούσαν σε όλα τα καφενεία (που ήταν ας πούμε τα «κανάλια» της εποχής); Αντιδρούσαν με τον στομφώδη πατριωτισμό· όχι μόνο στην αρχή της κρίσης αλλά και στην κορύφωσή της, ακόμη και όταν βρέθηκαν μπροστά στο φάσμα της πτώχευσης. Άρθρο στην εφημερίδα *Παλιγγενεσία*, Μάιος 1893 :⁷

Το επάγγελμα του «πατριώτου» είναι το φθηνότερον όλων, ενίοτε και το καρποφορώτερον [...]

Σεις οι μονοπωλιακοί «πατριώται» [...] φωνάζετε κατά της «χρεωκοπίας» δια να διατηρείτε την τιμήν σας ακεραίαν και το μέτωπον ακηλίδωτον. [...] Ουδέν ευκολώτερον του να κάμνει κανείς τον μεγαλοπρεπή και υπερήφανον και να κραυγάζει «Άνευ δανείου και άνευ χρεωκοπίας !», ή «Η Ελλάς θέλει να ζήση και θα ζήση !» [...] Αφήστε, προς θεού, τα πατριωτικάς εξάρσεις και την «ατίμωσιν της πατρίδος» και την «άτιμον χρεωκοπίαν» και τους «προδότας χρεωκόπους» και τα άλλα μεγαλολογήματα και κενολογήματα».

Και τί λέγουν άραγε οι «πατριώται» ; Να τι τους καταλογίζει ο αρθρογράφος :

[...] λέγουν,] «Πρέπει να ελαφρυνθούν οι έμμεσοι φόροι ! Πρέπει να καταργηθούν οι δασμοί ! Ο λαός εγονάτισε !» Εννοούν δηλαδή οι κύριοι και το φρούριον να μη παραδοθεί και αυτοί να μη πεινάσουν. Οι τοιοῦτοι έξυπνοι λέγονται «φιλοπάτριδες», οι άλλοι, οι αφελείς, οι ειλικρινείς, [...] οι βλέποντες ότι φυσικώς αδύνατον είναι να υπάρξη άλλη λύσις ή της υπερτάτης θυσίας, αυτοί είναι οι «προδοῦται». Αλλά τοιοῦτοι «προδοῦται» ωφελούν την πατρίδα περισσότερον παρά η αερώδης φιλοπατρία [των άλλων].

Την ίδια κρίσιμη περίοδο, αρκετοί εξέφρασαν άνθρωποι υποστήριζαν ότι η υποτίμηση και η πτώχευση μπορούσαν να αποφευχθούν με αυστηρή δημοσιονομική πολιτική. Ο καθηγητής της «Πλουτολογίας» στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ιωάννης Σούτσος έγραφε ότι η χώρα, ήδη από το 1879, είχε εισέλθει

[...] εις την οδόν την ευθέως άγουσαν προς την εν Κωνσταντινουπόλει και την εν Αιγύπτω συστηματο-ποιηθείσαν χρεωκοπίαν. [...] Η κατάστασις [σήμερον] δύναται να σωθή δι' οικονομιών και νέων φόρων.⁸

Ο Σούτσος δεν ήταν δημαγωγός, ο άνθρωπος, οικονομολόγος ήταν. Ναι μεν καταδίκασε τους κεφαλαιούχους, αλλά κατηγορούσε ανοιχτά και τον υπερδανεισμό του κράτους· και διατύπωσε την επιστημονική του κρίση συνδυάζοντας τους δύο καθοριστικούς και αλληλένδετους παράγοντες της υποτίμησης: την κερδοσκοπία, αλλά και την υπερχρέωση.

Δύο αλληλένδετοι παράγοντες πού συνδέονταν όμως με έναν τρίτο: το προβληματικό φορολογικό σύστημα. Ο ίδιος ο Ανδρέας Συγγρός ομολογούσε το 1880, σε μια κοινοβουλευτική του αγόρευση:

«Εγώ, Κύριοι, είμαι σχεδόν άφορολόγητος».

Θα μπορούσε να το ξαναπεί και το 1893 και το 1903.

Η πολιτική του Τρικούπη έχει βέβαια μείνει στην ιστορία ως «φορομπηχτική». Αυτό είναι εν μέρει μόνο ακριβές. Ο Τρικούπης επέβαλε κυρίως εμμέσους φόρους, ενώ θα μπορούσε να ασκήσει μακρόπνοη και αποτελεσματική πολιτική περιστολής του ελλείμματος μόνο με ένα ισορροπημένο μείγμα ηπίων φόρων εισοδήματος, επιτηδεύματος, περιουσίας και κληρονομιών, μαζί με μια ελαφρότερη και πιο ισορροπη έμμεση φορολογία.

Αλλά και του Δηλιγιάννη η πολιτική δεν διέφερε θεμελιωδώς από την τρικουπική. Το δηλιγιαννικό σύνθημα «κάτω οι φόροι» αφορούσε στους εμμέσους φόρους και δεν είχε αντίκρισμα σε μια συστηματική πολιτική μείωσής τους με αύξηση των αμέσων. Ουδέποτε πραγματώθηκαν οι συνεχείς

⁷ *Παλιγγενεσία*, 1 Μαΐου 1893, υπογραφή *Réaliste* (ψευδώνυμο).

⁸ Όπως παραθέτει ο Ανδρέας Ανδρεάδης το 1925.

αναγγελίες όλων των κομμάτων ότι θα επέβαλλαν τάχα φόρους στα εισοδήματα και τις περιουσίες των πλουσίων. Οι μόνες εξαιρέσεις ήταν η κατά καιρούς επιβολή σπασμωδικών, παροδικών και χαμηλών φόρων· και η επιβολή εκτάκτων φόρων ειδικώς στην Εθνική και τις άλλες τράπεζες, αλλά με χαμηλότατους συντελεστές και ελάχιστη απόδοση.⁹

Αυτές οι πρακτικές δεν εξαφανίστηκαν βέβαια μετά την κρίση του 19ου αιώνα. Συνεχίζονται έως τις μέρες μας, έστω με παραλλαγές· είναι μια ακόμη «οιονεί σταθερά» της ελληνικής ιστορίας. Θα επανέλθω, αλλά προς το παρόν, ας δούμε τί έγραφε για τους φόρους ο αρθρογράφος μας:

Πώς επιχειρεί ο [υπουργός] κ. Ράλλης να μας πείση περί του οικονομικού του προγράμματος; Ίδού πώς. Ναι μεν είναι βαρείς οι φόροι, «αλλ'ο ελληνικός λαός αντέχει διότι είναι λιτός και ουχί σπάταλος» και ακολουθεί το εγκώμιον της λιτότητος του λαού το οποίον [...] δεν θα ειπή τίποτε άλλο ει μη της αθλιότητος, της πενιχρότητος αυτού, γνωστού όντος ότι όσον απολίτιστος είναι ένας λαός τόσον περισσότερον έχει τον βίον λιτόν – οι αφρικανοί, οι ζουλού κλπ. είναι οι λιτότεροι όλων, οι ιδικοί μας καραγκούνιδες είναι βεβαίως πολύ λιτότεροι των σταφιδοπλουσίων Ηλείων και Αχαιών αλλά και πολύ βαρβαρώτεροι. [...] Και επειδή ο λαός, παρ'όλην την μέχρι τούδε λιτότητά του ουδέποτε κατώρθωσε να δώση τους τόκους των εξωτερικών δανείων, τους πληρωθέντας πάντοτε δια νέων δανείων, έπεται ότι δια να τους πληρώνη εις το μέλλον, ως μας υπόσχεται ο κ. Ράλλης, [...] πρέπει να καταστήση τον βίον του ακόμη λιτότερον, τούτέστι να καταντήση εις την βρουβοφαγίαν, εις την περιστολήν της καταναλώσεως του κ. Τρικούπη.¹⁰

Προφανώς, ο αρθρογράφος είχε στον νού του την ύφεση· αφενός, επειδή υπήρχε και τότε διεθνής ύφεση· αφετέρου, επειδή στην Ελλάδα σοβούσε και τότε ο φόβος μεγάλης εσωτερικής ύφεσης, αν τα δημοσιονομικά μέτρα παραήταν σκληρά. Ο φόβος ήταν δικαιολογημένος. Διότι δεν υπήρχε το αντίβαρο μιας αναπτυξιακής πολιτικής. Κακώς θεωρήθηκε εκ των υστέρων ότι οι επενδυτικές δαπάνες ήταν τότε υψηλές, λόγω των τρικουπικών έργων. Η άποψη αυτή είναι εσφαλμένη για δύο απλούς λόγους. Πρώτον, τα συγκεκριμένα έργα ήταν μεν αναγκαία, αλλά δεν θα είχαν ούτε βραχυχρόνια ούτε βεβαίως άμεση απόδοση. Επρόκειτο κυρίως για τους σιδηροδρόμους. Δεύτερον, οι λεγόμενες «εξωτερικότητες», οι παράπλευρες ευνοϊκές συνέπειες στην οικονομία, δεν ήταν σημαντικές - π.χ., το τροχαίο υλικό, οι σιδηροτροχιές, ακόμη και η ξυλεία για τις τραβέρσες τους εισάγονταν από το εξωτερικό.¹¹

Το πρόβλημα της ύφεσης και της αναπτυξιακής πολιτικής που μπορεί να την αμβλύνει είναι καιρίο. Άλλωστε, σήμερα είναι ίσως το σημαντικότερο πρόβλημα που θα αντιμετωπίσει η ελληνική οικονομία στα επόμενα χρόνια, αν και όταν ξεπεράσει την απειλή της χρηματοπιστωτικής ασφυξίας και της παύσης πληρωμών. Αλλά η σημερινή κρίση δεν είναι το θέμα μου. Επανερχομαι, λοιπόν στην ιστορία. Έτσι κι αλλιώς, στην περίοδο 1885-1905 οι δημόσιες επενδύσεις δεν μπορούσαν να αμβλύνουν τις επιπτώσεις της ύφεσης. Διότι αντιπροσώπευαν πολύ μικρό ποσοστό του συνολικού ύψους των δαπανών, όπως φαίνεται στους προϋπολογισμούς της τελευταίας εικοσαετίας του αιώνα: από 1,5% έως 3% το πολύ. Το υπόλοιπο το απορροφούσαν, εκτός από την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους, οι στρατιωτικές δαπάνες, οι διοικητικές δαπάνες και οι εκροές για συντάξεις και μισθούς.¹²

Η διόγκωση των διοικητικών δαπανών ήταν σύνδρομο δύο κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων. Η μία ήταν η εξέλιξη του συστήματος πατρωνείας. Η παροχή δημοσίων θέσεων για την προσέλκυση οπαδών υπήρχε από την εποχή του Όθωνα, ιδίως μετά το Σύνταγμα του 1843· και μετά το Σύνταγμα του 1864 είχε καταστεί καιρίο όπλο στον αγώνα των πολιτικών δυνάμεων. Η άλλη ήταν η εξέλιξη του ελληνικού κράτους και του πλέγματος εξουσίας που το περιέβαλλε. Το κράτος έχει πάντοτε την τάση να ενισχύει ολοένα την εξουσία του· έχει δηλαδή μια φυσική τάση αυτοσυντήρησης και αναπαραγωγής. Οι

⁹ Ακριβώς λόγω της σπασμωδικότητας και παροδικότητάς τους, οι δίκαιοι φόροι εις βάρος των τραπεζών είχαν τελικώς δυσμενείς επιπτώσεις στη σταθερότητα του τραπεζικού συστήματος και της δραχμής.

¹⁰ Παλιγγενεσία, 5 και 8 Μαΐου 1893: «Προ του συμβιβασμού», υπογραφή Réaliste

¹¹ Για τους σιδηροδρόμους: ΓΒΔ 1977 (Κοινωνικός μετασχηματισμός...), 4η έκδοση σ.96-101.

¹² Για τις διοικητικές δαπάνες: ΓΒΔ 1977 (Κοινωνικός...) 4η έκδοση σ.147-157, καθώς και τα εξής: ΓΒΔ 1988 (Banquiers, usurers et paysans: réseaux...)· ΓΒΔ 2009 (Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...), βλ. το ευρετήριο στα λήμματα «δημόσια διοίκηση» και «πελαταιακό σύστημα».

πολιτικές τάξεις, από την πλευρά τους, επιδιώκουν να συμμετέχουν από θέσεως ισχύος στο πλέγμα εξουσίας, ώστε να διατηρούν την εξουσία για λογαριασμό τους αλλά και προς όφελος των κοινωνικών τάξεων που εκάστοτε κυριαρχούν στην κοινωνία, στην οικονομία και στην πολιτική. Επιδιώκουν επίσης να χρησιμοποιούν το κράτος με τους ίδιους στόχους. Η διατήρηση της εξουσίας εξαρτάται συχνά και άμεσα από τη δημοσιονομική πολιτική, από τους φόρους και τις δαπάνες. Έτσι, οι οικονομικοί στόχοι μιας κυβέρνησης (και του πλέγματος εξουσίας που την στηρίζει ή την ανέχεται) υποχωρούν συχνά μπροστά στους πολιτικούς στόχους, στο λεγόμενο «πολιτικό κόστος». Με άλλα λόγια, συχνά αν όχι πάντοτε, ο στόχος της δημοσιονομικής πολιτικής δεν είναι η οικονομία· είναι η εξουσία. Η Ελλάδα ούτε τότε ήταν ούτε σήμερα είναι η εξαίρεση.¹³

Θέμα δεμένο επίσης με την εξουσία ήταν οι στρατιωτικές δαπάνες. Διότι, εκτός από οικονομικό, ήταν κυρίως θέμα πολιτικό. Επιπλέον, αφορούσε όχι μόνο στη διεθνή, αλλά και στην εσωτερική πολιτική· επειδή ήταν άμεση συνέπεια του αλυτρωτισμού· και ο αλυτρωτισμός ήταν το θεμέλιο της νομιμοποίησης του κράτους, των πολιτικών τάξεων και του πλέγματος εξουσίας.

Το 1879, όταν έληξε το εμπόριο και άνοιξαν οι διεθνείς χρηματαγορές για την Ελλάδα, οι στρατιωτικές δαπάνες εκτοξεύθηκαν σε δυσθεώρητα ύψη. Ο πραγματισμός στο θέμα των εξοπλισμών ήταν αδύνατος. Η ακατάσχετη πατριδοκαπηλία και η συμπλεγματική μεγαλομανία είχαν προ πολλού προωθήσει τους φαντασιακούς ορίζοντες του ελληνικού αλυτρωτισμού «ως την Κόκκινη Μηλιά». Η ήττα του 1897 και το τεράστιο κόστος της αποδεικνύει ότι οι εξοπλισμοί, εντελώς δυσανάλογοι προς τις δυνατότητες της χώρας, ήταν από τους κυριότερους παράγοντες της κρίσης, αλλά και του διεθνούς οικονομικού ελέγχου (ΔΟΕ).

Όπως οι άλλες πλευρές της κρίσης, έτσι και οι πολεμικές δαπάνες δεν ήταν παροδικό φαινόμενο. Είχαν ξεκινήσει από το 1833. Ιδού μια ακόμη μαρτυρία, από άλλη εφημερίδα, το *Μέλλον*. Είναι μάλιστα πολύ πρωιμότερη - 1874 :

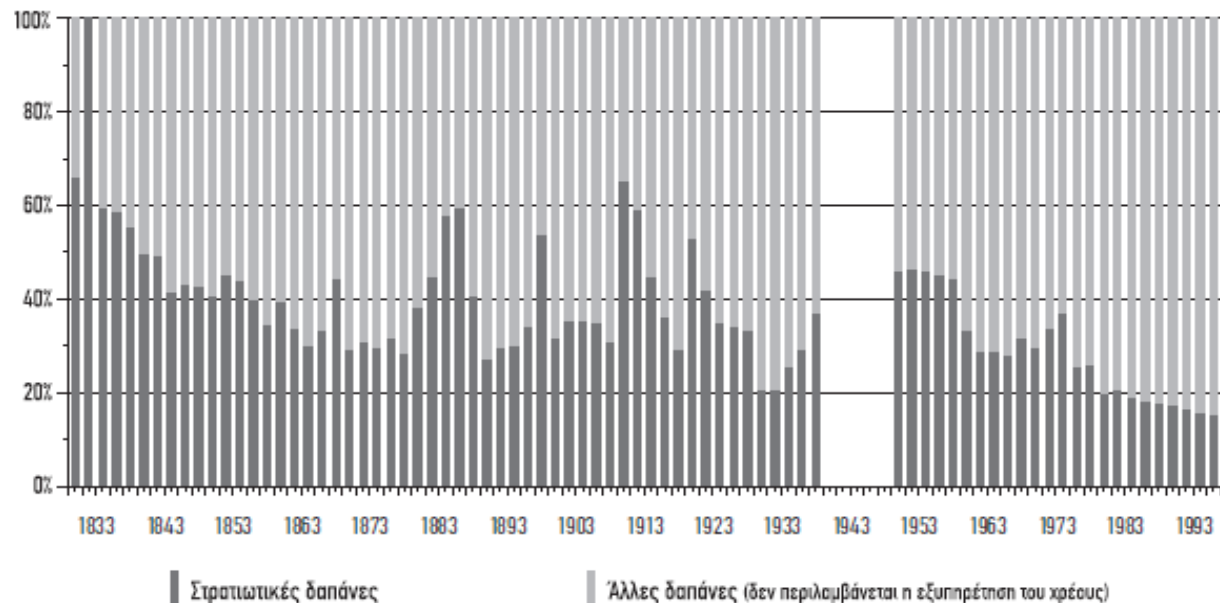
Η Ελλάς, δαπανήσασα ακάρπως από της συστάσεώς της 300 περίπου εκατομμύρια, τί δεν θα ηδύνατο να πράξη, εξοικονομούσα τα 2/3 ;¹⁴

Μόνιμο φαινόμενο, από το 1833 έως τις μέρες μας - συνεχώς. Την απόδειξη μας τη δίνει το Γράφημα 5:

¹³ Έχω προτείνει τον όρο «πλέγμα εξουσίας» στο *Λερναίον Κράτος*, Αθήνα: 2000, Εκδόσεις Καστανιώτη. Το σύντομο αυτό δοκίμιο εξετάζει με τρόπο απλό (όχι απλοϊκό, ελπίζω) την πολυσχιδή φύση του κράτους και την πολύπλοκη σχέση του με το πλέγμα εξουσίας που το περιβάλλει. Εδώ αρκεί να διευκρινίσω, με λίγα λόγια, τα εξής. Πρώτον, στο πλέγμα εξουσίας συμμετέχουν οι πολιτικές παρατάξεις και οι κοινωνικές τάξεις που εκάστοτε κυριαρχούν στην πολιτική ζωή, στην κοινωνία και στην οικονομία· συμμετέχουν επομένως με άνισα μερίδια αλλά πάντοτε εκ περιτροπής, ιδίως σε καθεστώτα λίγο-πολύ δημοκρατικά. Δεύτερον, στο πλέγμα εξουσίας επιδιώκουν να συμμετάσχουν όχι μόνον αυτά τα κοινωνικά υποκείμενα, αλλά όλοι σχεδόν οι «κοινωνικοί δράστες». Τρίτον, με οποιοδήποτε καθεστώς, ορισμένα τμήματα των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, έστω και αδύναμα οικονομικώς και πολιτικώς, συμμετέχουν εμμέσως στο πλέγμα εξουσίας, με μέσο τη συμμετοχή τους σε δικτυώσεις που επιδιώκουν εν μέρει αν όχι και αποκλειστικώς αυτήν ακριβώς τη συμμετοχή. Τέταρτον, το πλέγμα εξουσίας είναι εξ ορισμού ιεραρχικό· αλλά την ηγεμονική θέση στην ιεραρχία την καταλαμβάνει εκάστοτε εκείνος ο μέτοχος του πλέγματος (ή εκείνη η συμμαχία μετόχων) που διαθέτει, στην εκάστοτε συγκυρία, την ισχύ που χρειάζεται ώστε να επιβληθεί. Τέλος, το κράτος διατηρείται πάντοτε στο επίκεντρο του πλέγματος, με μέσο τους θεσμούς και τους μηχανισμούς που το απαρτίζουν και χάρη στο αποκλειστικό προνόμιο που διαθέτει να ασκεί βία, λίγο ή πολύ νόμιμη. Γι αυτό, άλλωστε, το κράτος έχει την τάση να ενισχύει ολοένα την εξουσία του· έχει δηλαδή μια φυσική τάση όχι μόνο προς την αυτοσυντήρηση και την αναπαραγωγή του, αλλά και προς την κρουστάλλωση της εξουσίας του στον μέγιστο δυνατό βαθμό· μόνο που δεν μπορεί ποτέ να επιτύχει την κρουστάλλωση· η ιστορία δεν έχει τέλος.

¹⁴ *Μέλλον*, 16.3.1874.

ΓΡΑΦΗΜΑ 5
ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ, 1833-1997

Έχω δημοσιεύσει το γράφημα αυτό στο τελευταίο βιβλίο μου, και για τις στρατιωτικές δαπάνες έχω δημοσιεύσει επανειλημμένως τις απόψεις μου τα τελευταία είκοσι χρόνια, αλλά ματαίως - ιστορία θα διαβάζουμε τώρα ... Βλέπουμε στο γράφημα ότι επί 150 χρόνια, από το 1833 έως το 1983, οι στρατιωτικές δαπάνες πλησίαζαν ή ξεπερνούσαν κάθε χρόνο, με ελάχιστες εξαιρέσεις, το 30% των συνολικών δαπανών του ελληνικού κράτους· και σε 16 χρόνια, πλησίαζαν ή ξεπερνούσαν το 60% (χωρίς βεβαίως να συνυπολογίζονται οι δαπάνες εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους). Όπως έγραφα σε βιβλίο μου δημοσιευμένο το 1993, αυτό σημαίνει ότι, ουσιαστικά,

[... οι στρατιωτικές δαπάνες] ήταν ανέκαθεν και συνεχώς από τις υψηλότερες στον κόσμο, αναλόγως προς τον πληθυσμό και το εισόδημα της χώρας. Όμως, όσο «ανάδελφον» και αν είναι ένα έθνος, το κόστος της πολεμικής του ετοιμότητας δεν είναι δυνατόν να παραμένει συνεχώς στα ύψη, σχεδόν χωρίς διακυμάνσεις. Με τη διπλωματία και την έγκαιρη σύναψη των καταλλήλων συμμαχιών, οι στρατιωτικές δαπάνες μπορεί να μετριάζονται.»¹⁵

¹⁵ Το απόσπασμα προέρχεται από το ΓΒΔ 1993 (*Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι...*), σ.100. Για όσα ποσοτικά στοιχεία δεν παραπέμω σε δημοσιεύματα άλλων συγγραφέων, στηρίζομαι στο Παράρτημα Ποσοτικών Στοιχείων του ΓΒΔ 2004/ 2009 (*Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*).

Να μετριάζονται, προσθέτω, ανάλογα με τη συγκυρία - πολιτική και οικονομική, εσωτερική και διεθνή. Ας δούμε τον Πίνακα 80 από το τελευταίο βιβλίο μου.¹⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ 80

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ, 1998-2000

Σε ποσοστό % του ΑΕΠ

	1998	1999	2000-a	2000-b
NATO, σύνολο	2,2	2,2	2,2	
NATO, ευρωπαϊκές χώρες	2,2	2,2	2,2	
Τουρκία	4,2	5,2	5,2	6,0
Ελλάς	4,8	4,8	4,9	4,9
ΗΠΑ				3,0
Γαλλία				2,7
Μ. Βρετανία				2,4
Τσεχία				2,3
Πολωνία				2,0
Ιταλία				1,9
Νορβηγία				1,9

Πηγές:

The International Institute for Strategic Studies, «The Military Balance (2000-2001 και 2001-2002)», London, Oxford University Press, 2001 και 2002, σ. 297, 299 (εκτός της στήλης 2000-b της οποίας τα στοιχεία προέρχονται την «International Herald Tribune», Europe, 8.10.2001).

Το σωτήριο έτος 2000, οι ελληνικές στρατιωτικές δαπάνες κατελάμβαναν την επίζηλη τρίτη θέση παγκοσμίως σε σχέση με το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν. Ίσως θα υποβιβάζοταν στην τέταρτη θέση, αν ο Πίνακας περιείχε και το Ισραήλ. Το 2010, με την ύφεση που έρχεται, η χώρα της φαιδράς πορτοκαλέας ίσως κατορθώσει να κατακτήσει την πρώτη θέση στον κόσμο.

Γ'

Ας έλθουμε τώρα στη διεθνή κρίση του 1929. Για την Ελλάδα, η κρίση δεν άρχισε το 1929, αλλά το 1920. Πολύ πριν, ήδη από το 1905, η δραχμή είχε συνέλθει από την «πτώχευση» του 1893 και είχε επανέλθει σε πλήρη ισοτιμία με το χρυσό φράγκο, χάρη στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο (ΔΟΕ). Οι εμφανείς και αφανείς εισροές από την ελληνόκτητη ναυτιλία, την ανθούσα διασπορά και τα μεταναστευτικά εμβάσματα, κάλυπταν ως συνήθως τα ελλείμματα του

¹⁶ ΓΒΔ 2004/2009 (Ιστορία...), Γράφημα 5 στη σ.335, Πίνακας 80 και Γράφημα 6 στη σ.859.

εμπορικού ισοζυγίου.¹⁷ Έως το 1920, η οικονομία αναπτυσσόταν ταχύτατα παρά τους πολέμους αλλά και λόγω των πολέμων, δυστυχώς - πόλεμος πάντων πατήρ. Οι διεθνείς χρηματαγορές και η Εθνική Τράπεζα δάνειζαν αφειδώς το κράτος.¹⁸ Το μεγαλύτερο μέρος των νέων δανείων το απορροφούσαν όπως πάντα οι στρατιωτικές δαπάνες. Ήταν άλλωστε αναπόφευκτες μέσα στον Βαλκανικό αλυτρωτισμό εκείνης της εποχής και στο ακραία εθνικιστικό και φιλοπόλεμο κλίμα που επικρατούσε στην Ευρώπη και στον κόσμο ολόκληρο.¹⁹ Έτσι, τα ελλείμματα και το δημόσιο χρέος έφθασαν σε πρωτοφανές επίπεδο. Η κρίση επήλθε, άλλη μια φορά, με ελληνοτουρκικό πόλεμο.

Το 1920 η μικρασιατική εκστρατεία μπήκε στην τελευταία και δραματική φάση της. Ο ευρωπαϊκός τύπος πιθανολογούσε ότι Αγγλία και Γαλλία θα απέσυραν την υποστήριξή τους προς την Ελλάδα με αίτιο η πρόσχημα την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Οι αγορές ακολούθησαν· απέσυραν την εμπιστοσύνη τους στη δραχμή, προεξοφλώντας την κρίση. Ελληνικές και ξένες τράπεζες, ακόμη και ιδιώτες, διενεργούσαν πράξεις λίγο ή πολύ κερδοσκοπικές, ψυχρές ή πανικόβλητες. Η ήττα επαλήθευσε τις προβλέψεις τους. Μεταξύ 1920 και 1922, η δραχμή υποτιμήθηκε κατά 85%.

Η καταστροφή σώρευσε νέα, απρόβλεπτα δεινά. Για ν'αντιμετωπίσει τις πρώτες, άμεσες ανάγκες, το κράτος ανέστειλε τη μετατρεψιμότητα της δραχμής και τις πληρωμές για το χρέος, έκοψε στα δύο το χαρτονόμισμα, αντάλλαξε το μισό με ομόλογα, επέβαλε δρακόντειους περιορισμούς στις τράπεζες και στις συναλλαγές. Αλλά δεν μπόρεσε να περιορίσει αρκετά τις δαπάνες, ιδίως τις στρατιωτικές,²⁰ ούτε τόλμησε ν'αυξήσει τους φόρους όσο απαιτούσε η κρίση.

Το 1926, το ποσοστό της υποτίμησης είχε αυξηθεί στο 93%. Από τα έξι εκατομμύρια των κατοίκων της το 26%, κάπου 1 350 000 άνθρωποι, ήταν τώρα πρόσφυγες και «ανταλλάξιμοι».²¹ Το οικονομικό βάρος για την αποκατάστασή τους ήταν τεράστιο. Στο μεταξύ, όμως, τα μέτρα είχαν αρχίσει ν'αποδίδουν και ορισμένα νέα δάνεια είχαν ελαφρύνει την πίεση στο δημόσιο ταμείο. Το 1924, η Κοινωνία των Εθνών (ΚΤΕ) σε συνεργασία με τον ΔΟΕ, είχε επιτρέψει δάνειο για την αποκατάσταση των προσφύγων.²² Είχε επίσης ενθαρρύνει τον εσωτερικό δανεισμό, ομολογιακό και τραπεζικό, καθώς και εξωτερικά δάνεια για δημόσια έργα. Έτσι, οι κυβερνήσεις του 1926-1927 πέτυχαν επιτέλους έναν συμβιβασμό για το χρέος, αντιπροσφέροντας μερική επανάληψη των πληρωμών. Ο συμβιβασμός, και κυρίως η σκληρή εργασία των απλών πολιτών, αυτοχθόνων και προσφύγων, τόνωσαν την πραγματική οικονομία και έφεραν νέες καταθέσεις στις τράπεζες. Μεταξύ 1926 και 1931, η υποτίμηση σταμάτησε και η δραχμή παρέμεινε σταθερά υποτιμημένη γύρω στο 93%.

Το 1928, επομένως, η νέα κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου είχε παραλάβει την οικονομία σταθεροποιημένη, έστω και επί ξηρού ακμής. Τα θεσμικά μέτρα της για την εξυγίανση του νομισματικού και τραπεζικού συστήματος ήταν ρηξικέλευθα. Το 1928, η ίδρυση της Τραπεζής της Ελλάδος (ΤτΕ) περιορίσε την κυριαρχία της Εθνικής στο τραπεζικό ολιγοπώλιο που κερδοσκοπούσε έως τότε στο νόμισμα και ρύθμιζε τους όρους δανεισμού δημοσίου και ιδιωτών.²³ Το 1930, με τη σύμβαση της Χάγης, η κυβέρνηση πέτυχε έναν ευνοϊκό συμβιβασμό για τα δάνεια των συμμάχων κατά τον παγκόσμιο πόλεμο.²⁴ Το 1931, με

¹⁷ Andreadès, A., *La marine marchande de la Grèce pendant et après la Guerre Mondiale*, Αθήνα: 1939.

¹⁸ Πύρσος, Γ.Α., Συμβολή εις την ιστορίαν της Τραπεζής της Ελλάδος, Αθήναι: 1936, σ.43.

¹⁹ Στον πρώιμο 20ό αιώνα ο αλυτρωτισμός ήταν αναπόφευκτος, άρα είναι σήμερα εξηγήσιμος. Δεν ήταν ούτε «δικαιολογημένος» ούτε «καταδικαστέος». Οι κοινωνίες, όπως και ο κάθε άνθρωπος ως άτομο, βρίσκονται συχνά μπροστά σε αναπόδραστες καταστάσεις. Το θέμα του ιστορικού αλυτρωτισμού στον συγκεκριμένο χρόνο και χώρο δεν μπορεί να τεθεί με όρους δικαίου ή ηθικής. Άλλο ζήτημα είναι ο σοβινισμός της εποχής μας, εφόσον μάλιστα συνδέεται πάντοτε και αμέσως με τη μισαλλοδοξία, συχνά ρατσιστική, και με την πολεμοκαπηλεία – είτε για τη σημερινή σχέση Ελλάδας και Τουρκίας πρόκειται είτε για τον πόλεμο Ιράν-Ιράκ ή Αγγλίας-Αργεντινής στη δεκαετία του 1980.

²⁰ Έκτός από μια κάμψη στην περίοδο 1926-1933, οι στρατιωτικές δαπάνες συνεχίστηκαν μετά το 1934 έως το 2002. ΓΒΔ 2009 (*Ιστορία...*), σ.7, 70-76, 189-216, 244, 278, 333-339, 358-372, 380-397, 411, 605, 607, 634, 659, 660, 691, 692, 732, 742, 855-862, 902, 909-913, 935-949, 959-966.

²¹ ΓΒΔ 2009 (*Ιστορία...*), οι σχετικοί πίνακες στο Παράρτημα Ποσοτικών Στοιχείων.

²² Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων διαλύθηκε το 1930.

²³ G.B.Dertilis and K.Kostis 1995, σ.465: τα μέτρα για το τραπεζικό σύστημα οδήγησαν 17 από τις μικρότερες τράπεζες της χώρας να κλείσουν· ίσως επειδή αδυνατούσαν πλέον να κερδοσκοπούν.

²⁴ Οι σύμμαχοι αρνούσαν μέχρι τότε να συνδέσουν τις λεγόμενες «συμμαχικές πιστώσεις» με τις επίσης εκκρεμείς ελληνικές απαιτήσεις για πολεμικές αποζημιώσεις από τις κεντρικές Δυνάμεις. Τελικά, όλες οι αποζημιώσεις συμφωνήθηκε να καταβληθούν σε δόσεις που θα άρχιζαν το 1937 και θα τελείωναν τη δεκαετία του 1960. Επομένως,

τη στήριξη της ΚτΕ και σε συνεργασία με την ΤτΕ, η κυβέρνηση είχε πλέον θέσει το τραπεζικό σύστημα υπό έλεγχο. Τράπεζες και κρατικά ταμεία υποχρεώθηκαν να καταθέτουν τμήμα των αποθεμάτων τους στην ΤτΕ, αυξάνοντας τις δυνατότητές της να στηρίξει το σύστημα, σε περίπτωση πανικού, ως «δανειστής έσοχης καταφυγής» - *lender of last resort*.

Έτσι, το 1929 η διεθνής χρηματιστηριακή κρίση και μεν εκλόνισε και την Ελλάδα, αλλά ο αντίκτυπος στην οικονομία της δεν ήταν ολέθριος, όπως ήταν στις βιομηχανικές χώρες.²⁵ Το τραπεζικό ολιγοπώλιο επέτεινε βεβαίως τον πόλεμο κατά της ΤτΕ και την κερδοσκοπία, αλλά δεν επέφερε καταστροφή.²⁶ Αυτή είχε άλλωστε επέλθει από το 1922, και έως το 1926 οι δυσμενείς προβλέψεις των αγορών είχαν ήδη προεξοφλήσει την υποτίμηση. Αν όμως η οικονομία άντεξε την χρηματιστηριακή κρίση, ήταν αδύνατο ν'αντέξει τον τυφώνα της παγκόσμιας ύφεσης που ακολούθησε. Το 1931, η ύφεση προκάλεσε νέες κρίσεις στην Αυστρία και στη Γερμανία. Τον Σεπτέμβριο, η κρίση του αποθεματικού νομίσματος εκείνης της εποχής, της στερλίνας, ανάγκασε τη Μ.Βρετανία να εγκαταλείψει τον κανόνα χρυσού.²⁷ Οι συνέπειες ήταν πρωτοφανείς: πανικός στο σχεδόν νεογέννητο Χρηματιστήριο Αθηνών, ανοργάνωτο ακόμη και ανεξέλεγκτο· και συνωστισμός πανικόβλητων καταθετών στα ταμεία των τραπεζών.²⁸ Έτσι, τα διαθέσιμα των τραπεζών άρχισαν να εξανεμίζονται, όπως και το απόθεμα που είχε σωρεύσει η χώρα σε συνάλλαγμα και χρυσό.

Οι συνέπειες αυτές ήταν εξηγήσιμες. Η ανασυγκρότηση δεν είχε ολοκληρωθεί, η οικονομία ήταν ακόμη αναιμική, το δημόσιο ταμείο ήταν ακόμη άδειο, η κεντρική τράπεζα ακόμη δεν διέθετε ούτε το νομισματικό απόθεμα ούτε το θεσμικό οπλοστάσιο που απαιτούσαν οι περιστάσεις. Η κυβέρνηση και η ΤτΕ αντέδρασαν με σκληρότερα μέτρα. Οι εξαγωγές κεφαλαίου απαγορεύθηκαν. Οι εξαγωγείς υποχρεώθηκαν να καταθέτουν στην κεντρική τράπεζα τις συναλλαγματικές τους εισπράξεις και οι τράπεζες τα συναλλαγματικά τους αποθέματα, σε τιμή μειωμένη κατά 20%. Δρακόντειοι περιορισμοί περιόρισαν τις εισαγωγές, ακόμη και σε είδη πρώτης ανάγκης. Οι φόροι έφθασαν στο απροχώρητο.

Τα μέτρα προκάλεσαν οξύτατο πρόβλημα ρευστότητας. Βεβαίως, η κεντρική τράπεζα είχε επιτέλους τα μέσα και τα όπλα που χρειαζόταν για να παίξει τον ρόλο του *lender of last resort*, να διασώσει έτσι το τραπεζικό σύστημα και να καθησυχάσει κάπως τους πανικόβλητους καταθέτες. Αλλά το κράτος δεν έβρισκε πλέον τα δανειακά κεφάλαια που χρειαζόταν για να συνεχίσει τις πληρωμές τοκοχρεολυσίων - ούτε βεβαίως στη διεθνή ούτε στην εγχώρια αγορά. Τον Απρίλιο του 1932 η Ελλάδα εγκατέλειψε επισήμως και οριστικώς τον χρυσό και ανέστειλε πάλι τις πληρωμές των χρεολυσίων και εν μέρει των τόκων του δημοσίου χρέους.²⁹

Είπαμε ότι η κυβέρνηση είχε παραλάβει την οικονομία επί ξηρού ακμής. Πράγματι, ο παραμικρός κλονισμός μπορούσε να την καταστρέψει· και αυτό που ακολούθησε, μετά το 1929, ήταν σεισμός· ήταν όχι μόνο η μεγαλύτερη κρίση του 20ού αιώνα, αλλά και η βαθύτερη ύφεση της σύγχρονης ιστορίας. Με αυτά τα δεδομένα, οι χειρισμοί της κυβέρνησης ήταν κατά κανόνα ορθοί. Ο οικονομολόγος της εποχής μας θα μπορούσε εκ των υστέρων να επικρίνει πολλά·

χρειάζεται ενδελεχής έρευνα για να μάθουμε κάποτε τι ποσοστό των αποζημιώσεων εισέπραξε η Ελλάδα από τις πρώην εχθρικές δυνάμεις και τι ποσοστό των χρεολυσίων πλήρωσε στους πρώην και μετέπειτα συμμάχους της. Υποσιάζομαι ότι μετά την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι πρώην και μετέπειτα εχθρικές δυνάμεις σταμάτησαν τις καταβολές προς την Ελλάδα· ενώ αντιθέτως, μετά τη λήξη του, η Ελλάδα επανέλαβε τις πληρωμές προς τους δανειστές της, πρώην και μετέπειτα συμμάχους - υποψία προς απόδειξη ή διάψευση.

²⁵ Για τη βιομηχανία βλ. ΓΒΔ 1977 (*Κοινωνικός μετασχηματισμός...*) 4η έκδοση κεφάλαια Α', Β', Γ' και Πίνακες σ.229-257, ιδίως σ.250-251· 1978 (*Σχέσεις της ελληνικής...*), σ.86-98· 1980 (*Το Ζήτημα των Τραπεζών...*), σ.46-67· ΓΒΔ 1988 (*Banquiers...*), σ.199-235· ΓΒΔ 2004/2009 (*Ιστορία...*) Μέρος Ζ'.

²⁶ Κωστής 1986 (*Οι Τράπεζες και η Κρίση...*), σ.62-73.

²⁷ Mazower 1991 (*Greece and the Interwar Economic Crisis...*), p.142-156, 161-177.

²⁸ Η αύξηση των καταθέσεων για τα προηγούμενα έτη οφειλόταν κυρίως στις καταθέσεις όψεως (G.B.Dertilis & K.Kostis, *Banking, ...* σ.462). Ο κίνδυνος από αυτήν τη στροφή είναι προφανής.

²⁹ Με βάση το 1926, η δραχμή υποτιμήθηκε το 1932 κατά 18,5%. Το 1933 το ποσοστό αναρριχήθηκε στο 35% για να σταθεροποιηθεί το 1934 στο 29%, όπου και θα παραμείνει έως το 1940. Έτσι κι αλλιώς, όμως, το 1926 η αξία της δραχμής ήταν ήδη χαμηλότατη. Με βάση όχι το 1926 αλλά το 1920, η δραχμή είχε χάσει έως το 1922 το 85% της αξίας της, έως το 1926 το 93%, και έως το 1936 το 95%, όπου και σταθεροποιήθηκε. Άρα, οι αγορές είχαν όντως προεξοφλήσει, ήδη από το 1926, υποτίμηση κατά 93%.

ο ιστορικός, όχι· επειδή αυτά που τότε συνέβησαν, τα κρίνει με τα κριτήρια εκείνης της εποχής και όχι της δικής του.³⁰ Εκείνη την ιστορική στιγμή, μεταξύ 1929 και 1932, το *New Deal* δεν υπήρχε· το ευρύ κοινό αγνοούσε τον Κέϋνς· και οι περισσότεροι οικονομολόγοι τον ε γνώριζαν λίγο και τον αναγνώριζαν ελάχιστα. Επιπλέον, η μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων ήταν άνθρωποι φτωχοί ή πάμπτωχοι· και όλοι οι Έλληνες ήταν βαθιά κλονισμένοι από μια δεκαετία πολέμων.

Εξ άλλου, όλες οι κυβερνήσεις του κόσμου αντιμετώπιζαν με φόβο την έξοδο από τον κανόνα χρυσού. Οι περισσότερες τη θεωρούσαν έσχατη λύση - ένα είδος εγκατάλειψης του πλοίου με την ελπίδα σωτηρίας στα σωσίβια. Το ίδιο δίλημμα αντιμετώπισε και η ελληνική κυβέρνηση. Δίστασε να εγκαταλείψει τον χρυσό, αφού η προοπτική και μόνο αρκούσε για να εξανεμίσει τα αποθέματά της και να την αποκλείσει από τις αγορές κεφαλαίου - και το αποφάσισε επτά μήνες μετά την Αγγλία. Αλλά η καθυστέρηση ήταν δικαιολογημένη· διότι, απλούστατα, οι πολιτικές των δύο χωρών δεν είναι συγκρίσιμες. Εγκαταλείποντας τον χρυσό, η Ελλάδα κήρυττε οριστική πτώχευση και έμπαινε στον μονόδρομο μιας σχεδόν αδύνατης «αυτοδύναμης» ανάπτυξης, χωρίς ελπίδα να προσελκύσει φθηνά ξένα κεφάλαια. Ενώ η Αγγλία διέθετε την οικονομική ενδοχώρα της αυτοκρατορίας, στην οποία αναδιπλώθηκε για να προστατεύσει την οικονομία της. Έπειτα, η λίρα ήταν και θα παρέμενε αποθεματικό νόμισμα (γι αυτό άλλωστε οι μεταγενέστερες ελληνικές κυβερνήσεις αναγκάστηκαν να προσδέσουν ουσιαστικώς τη δραχμή στη στερλίνα και ν'ακολουθούν τις διακυμάνσεις της - ώστε να καθησυχάσουν τις αγορές). Κατά κάποιον τρόπο, η απόφαση των Βρετανών ήταν παρόμοια με την απόφαση των Αμερικανών το 1971, απόφαση εξαιρετικά ωφέλιμη για την Αμερική έως τις μέρες μας.

Η σημαντικότερη ίσως διαφορά της εποχής εκείνης από τη σημερινή αφορούσε στην οικονομική θεωρία και πρακτική. Η ύφεση εκθρόνισε τον φιλελευθερισμό που κυριαρχούσε στα προηγούμενα ογδόντα χρόνια. Τον αντικατέστησαν, σε πλανητική κλίμακα, ο κρατικός παρεμβατισμός και ο προστατευτισμός. Οι νέες αυτές ιδεολογίες επέφεραν ευνοϊκές συνέπειες αλλά και παράπλευρες ζημιές, με μίγμα διαφορετικό ανάλογα τις ιστορικές εξελίξεις σε κάθε χώρα.

Στην ελληνική ύπαιθρο, η υποτιμημένη δραχμή αύξησε τη σιτάρκεια και στήριξε εξαγωγικές καλλιέργειες. Η νέα Αγροτική Τράπεζα χρηματοδότησε και οργάνωσε τους αγρότες σε συνεταιρισμούς. Οι δασμοί επιδότησαν προϊόντα που διαφορετικά θ'αντιμετώπιζαν οξύ ανταγωνισμό.³¹ Μακροχρονίως, όμως, οι αγρότες εθίζονταν όλο και περισσότερο στην κρατική προστασία και αδιαφορούσαν για την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τους, τον εκσυγχρονισμό και την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών.

Στη βιομηχανία, οι σχεδόν απαγορευτικοί δασμοί και οι περιορισμοί των εισαγωγών αύξησαν την αξία της παραγωγής. Ο τεράστιος προσφυγικός πληθυσμός, εκτός από την εργασία του, εισέφερε και μια εξαιρετικά αυξημένη ζήτηση σε εκείνα τα βασικά αγαθά που μπορούσαν να παράγουν οι αγρότες και οι εγχώριες βιομηχανίες. Μακροχρονίως, όμως, οι βιομήχανοι εθίζονταν στον δασμοβίωτο πλουτισμό και αδιαφορούσαν για την ανταγωνιστικότητα και τη διεθνή προσαρμοστικότητα των επιχειρήσεών τους.

Στο εμπόριο, η ανάπτυξη ολιγοπωλίων τροφοδοτούσε υπερκέρδη και αφανή πληθωρισμό. Εξάγοντας παρανόμως συνάλλαγμα και επανεισάγοντας ένα μέρος του για να το πουλήσουν στη μαύρη αγορά, οι εξαγωγείς τροφοδοτούσαν με παράνομο συνάλλαγμα το εισαγωγικό εμπόριο.

Η ελληνόκτητη ναυτιλία απέφυγε την απομόνωση. Κατά παράδοση άλλωστε αψηφούσε τα σύνορα και στηριζόταν στην παγκόσμια αγορά και σε φιλόξενες σημαίες. Παρά τις πολεμικές απώλειες και την ύφεση, διατήρησε μια από τις πρώτες θέσεις παγκοσμίως. Από κοντά, ο στόλος υπό ελληνική σημαία ανέβηκε το 1938 στην έννατη θέση από την ενδέκατη που κατείχε το 1914.³²

³⁰ Επιπλέον, ο ιστορικός δεν αρκείται στις θεωρίες, οικονομικές ή πολιτικές, ούτε υποκύπτει σε αντίστοιχες ιδεολογίες. Αντιθέτως, αντλεί μαρτυρίες από πολλαπλές πηγές και σταθμίζει την αξιοπιστία των μαρτύρων χωρίς να παρασύρεται από τις εμπάθειες και τις προκαταλήψεις τους.

³¹ Υπό αυτές τις συνθήκες, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν κατά 36% μεταξύ 1928 και 1934, και η αξία της βιομηχανικής παραγωγής αυξήθηκε κατά 24% σε σταθερές τιμές: ΓΒΔ 2004/2009 (*Ιστορία...*), Παράρτημα Ποσοτικών Στοιχείων.

³² ΓΒΔ 2004/ 2009 (*Ιστορία...*), σ.119-122· για την ναυτιλία γενικότερα, βλ. το Μέρος Α' .

Στο μεταξύ, ο αφανής πληθωρισμός της υποτίμησης κατέτρωγε τα εισοδήματα των φτωχοτέρων. Ήταν η συγκαλυμμένη, «κρυφή» φορολογία που συνοδεύει κατά κανόνα τις υποτιμήσεις. Η εσωστρεφής ανάπτυξη, έστω περιορισμένη, αύξανε κυρίως τα εισοδήματα των πλουσίων και των μικρομεσαίων· και παρά τις περιορισμένες έστω επενδύσεις που απέδιδαν τα αυξανόμενα εισοδήματα των πλουσίων, τα εισοδήματα των φτωχοτέρων στρωμάτων παρέμεναν καθηλωμένα και διαιώνιζαν την ύφεση.³³

Συμπερασματικά, το 1932 η Ελλάδα μπόρεσε να κάνει ό,τι και άλλες χώρες, οικονομικά ισχυρότερες: να υποτιμήσει το νόμισμά της, να οχυρωθεί μέσα στα σύνορά της και να περιμένει, έστω βυθισμένη στον φαύλο κύκλο της εγχώριας ύφεσης, ελπίζοντας να περάσει κάποτε η κρίση, ν'ανοίξουν οι ξένες αγορές και να δανειστεί ξένα κεφάλαια ώστε να περάσει στον ενάρετο κύκλο της ανάπτυξης. Η διεθνής κρίση δεν πέρασε όπως φαντάζονταν οι οικονομολόγοι· απλώς την εξουδετέρωσαν οι ιλιγγιώδεις δαπάνες για τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο, με τίμημα εκατομμύρια νεκρούς. Και η Ελλάδα δεν πρόφτασε να πραγματοποιήσει τις ελπίδες της· τις έσβησαν η κατοχή και ο εμφύλιος.

Δ'

Ας θυμηθούμε τον αρθρογράφο που έλεγε, το 1893, ότι οι εξοντωτικοί φόροι θα καταδίκαιζαν τους φτωχούς στη χορτοφαγία. Ποιους εννοούσε άραγε; Τους αγρότες; Όχι· εννοούσε τους φτωχούς των πόλεων. Εδώ έχουμε άλλη μια «οιονεί σταθερά» της νεοελληνικής ιστορίας: 1864-2010· τη συνοψίζω όπως περίπου την έχω διατυπώσει σε βιβλίο του 1993.³⁴

Το καθεστώς της βαριάς και μακράιωνης φορολόγησης των αγροτικών στρωμάτων ανατράπηκε λίγες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία. Η ανατροπή συμπίπτει με την ανατροπή της απολυταρχίας και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Έτσι, πριν από την τομή αυτήν διαγράφεται μία μακρότατη περίοδος ιστορικής συνέχειας: 600 και πλέον χρόνια βαριάς φορολογίας, από τον βυζαντινό 13ο αιώνα και μέσω της οθωμανικής περιόδου, έως την πτώση του Όθωνα και την εγκαθίδρυση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της καθολικής ανδρικής ψήφου, με το Σύνταγμα του 1864. Μετά την τομή του εκδημοκρατισμού και μέσα σε λίγες δεκαετίες, επιταχύνεται η νέα τάση ή οποία, έως το 1940, θα έχει πλέον απαλλάξει ουσιαστικώς από την άμεση φορολογία τους αγρότες - την πολυπληθέστερη κοινωνική τάξη της χώρας, που ήταν, έως τότε, και η πλειοψηφία του εκλογικού σώματος.

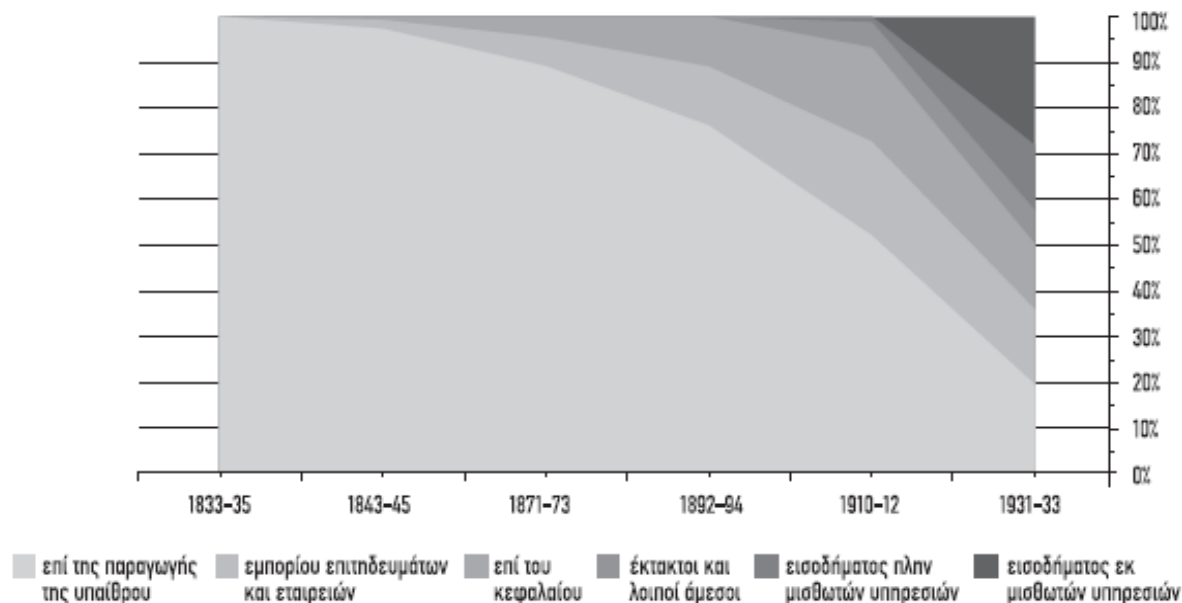
Στο ίδιο περίπου διάστημα αυξανόταν όλο και περισσότερο η φορολόγηση των αστικών στρωμάτων χαμηλού εισοδήματος. Αυτό επιτυγχανόταν κυρίως με τη συνεχή διόγκωση των εμμέσων φόρων· και μετά το 1920, με την ολοένα αυξανόμενη άμεση φορολόγηση των μισθωτών. Από τη δεκαετία του 1920 έως σήμερα, οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι συνεισφέρουν σταθερά το μεγαλύτερο ποσοστό των εσόδων του κράτους από άμεσους φόρους. Το Γράφημα 13, δημοσιευμένο το 1993, δείχνει με απλό τρόπο αυτή την εξέλιξη. Ενώ στα πρώτα χρόνια της ζωής του ελληνικού κράτους ο πληθυσμός της υπαίθρου εισέφερε

³³ Αυτή η τάση είχε διαμορφωθεί πολύ πριν από το 1932, ήδη από τον 19ο αιώνα. Οι αλληπάλληλοι μεσολαβητές, μικροί και μεγάλοι έμποροι, διόγκωναν τις τιμές. Ο τιμάρημος (που οργανώθηκε το 1914) έδειχνε συχνά τις ελεγχόμενες, αγορανομικές τιμές και όχι τις πραγματικές.

³⁴ Εννοείται ότι σταθερότητα δια παντός δεν υπάρχει ούτε στην ιστορία ούτε στον φυσικό κόσμο, στον βαθμό που φθάνουν οι σημερινές γνώσεις μας. Τη λέξη «σταθερές» τη χρησιμοποιώ με τη μαθηματική έννοια του όρου, τη λέξη «οιονεί» την προσθέτω για να υποδηλώσω μια θεμελιώδη απαίτηση της ιστορικής επιστήμης που προκύπτει από τον ίδιο τον ορισμό της: όλα τα προς επίλυση προβλήματά της εντάσσονται σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο. Το ίδιο ισχύει και για τη μεταφορική φράση «οιονεί σταθερότητα»: εξαρτάται από το προς επίλυση πρόβλημα και παραπέμπει στον χρόνο του, ο οποίος είναι πάντοτε πεπερασμένος. ΓΒΔ 1993 /1995 (*‘Φαντασία πιθανή’ : ιστορία, απροσδιοριστία και προβλεψιμότητα*). Για τα ειδικότερα ζητήματα ιστορικής μεθόδου και ερμηνείας στα οποία αναφέρεται ο υπότιτλος «*Η Ιστορία δεν επαναλαμβάνεται και δεν διδάσκει*» και οι σελίδες που ακολουθούν, παραπέμπω στα εξής: ΓΒΔ 1981 (*Οικονομική Ιστορία: αν υπάρχει, τί ερευνά; ...*) ΓΒΔ 1987 /1988 (*Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνοισμού...*)· ΓΒΔ 1988 (*Για την ιστοριογραφική έρευνα...*)· ΓΒΔ 2002 /2004 (*Σιωπές, μονομέρειες και μόδες στην ιστοριογραφία...*). Βλ. επίσης, στο ευρετήριο του ΓΒΔ 2004/ 2009 (*Ιστορία...*), τα λήμματα για τα θεωρητικά και ερμηνευτικά προβλήματα στην ιστορία.

στο δημόσιο ταμείο σχεδόν το σύνολο των αμέσων φόρων, από την εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού το 1864 και ύστερα η συμμετοχή του άρχισε να πέφτει με ολοένα ταχύτερους ρυθμούς για να φτάσει σε ποσοστό μόλις 20% το 1933. Το 1955 η επιβάρυνσή του είχε πλέον μηδενιστεί.³⁵

ΓΡΑΦΗΜΑ 13

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΥΠΑΙΘΡΟΥ / ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΑ ΕΣΟΔΑ ΑΠΟ ΑΜΕΣΟΥΣ ΦΟΡΟΥΣ, 1833-1933

Στο μεταξύ, διατηρήθηκε σταθερά η παραδοσιακή υποφορολόγηση των ανωτέρων τάξεων, όπως δείχνει το ίδιο Γράφημα. Έως το 1912, τα αστικά στρώματα υψηλού εισοδήματος πλήρωναν μόνον εμμέσους φόρους που αντιστοιχούσαν σε ασήμαντο ποσοστό των εισοδημάτων τους. Άξιοι λόγου φόροι εισοδήματος και περιουσίας εμφανίστηκαν μόνο μετά το 1920, αλλά επεβάρυναν ελάχιστα τους εύπορους. Μόλις το 1955 θεσπίστηκε προοδευτικός φόρος εισοδήματος, και μάλιστα με υψηλούς συντελεστές· αλλά η επιβάρυνση των ευπόρων παρέμεινε και τότε περιορισμένη, λόγω συστηματικής φοροδιαφυγής και νόμιμης φοροαποφυγής.³⁶

³⁵ ΓΒΔ 1993 (*Ατελέσφοροι...*), σ.34 και 39-40. Βλ. ειδικότερα τις σ.27-37, 59-68, το κεφάλαιο Δ' και τη βάση δεδομένων (σ.231-297) για περισσότερα στοιχεία, πίνακες και γραφήματα από όσα αναφέρω εδώ.

³⁶ Η φοροδιαφυγή και η φοροαποφυγή της εποχής μας, μάλιστα, είναι αγαπημένο άθλημα και πολλών άλλων. Π.χ., ορισμένων ποδοσφαιριστών, καθηγητών, αιδών, μηχανικών, δικηγόρων, ιατρών, υπαλλήλων της Βουλής, υδραυλικών, μικροεργολάβων, δωροδοκούμενων, και μυρίων άλλων μικρών ή μεσαίων· και όχι μόνο των τραπεζιτών και άλλων κεφαλαιούχων που είναι γενικώς στο στόχαστρο των τυφεκιοφόρων της αριστεράς, της κεντροαριστεράς και της δεξιάς, λαϊκής και μή. Η φορολογική ασυνειδησία, όπως και η φορολογική συνείδηση, εξαρτώνται από το καλό ή το κακό παράδειγμα που δίνουν οι άρχοντες, αλλά και από την προδιάθεση των υπηκόων τους ν'ακολουθήσουν το

Ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες είχαν τη δυνατότητα να προσαρμοστούν σε αυτό το φορολογικό σύστημα, άλλες δεν την είχαν. Οι εύποροι των πόλεων προσαρμόζονταν καλύτερα από όλους: διέφευγαν εύκολα τους αμέσους φόρους και ευχαρίστως κατέβαλλαν την ασήμαντη γι' αυτούς επιβάρυνση των εμμέσων. Οι αγρότες προσαρμόζονταν εύκολα, αποφεύγοντας τους εμμέσους φόρους με την αυτοκατανάλωση, την ανταλλαγή εις είδος και το μικρολαθρεμπόριο, ενώ συνάμα το κράτος τους απήλλασσε βαθμιαίως από τους αμέσους φόρους. Οι φτωχότεροι κάτοικοι των πόλεων δεν είχαν σχεδόν καμιά δυνατότητα προσαρμογής· ούτε τους εμμέσους φόρους μπορούσαν να αποφύγουν ούτε τους αμέσους να διαφύγουν, αν ήταν μισθωτοί· μπορούσαν να τους αποφύγουν μόνο οι σχετικώς ευκατάστατοι μικροεπαγγελματίες, κυρίως με τη φοροδιαφυγή.

Οι πίνακες που ακολουθούν δείχνουν πώς εξελίσσεται η φορολογία εισοδήματος και κληρονομιών στην Ευρώπη, από τον 18ο αιώνα έως τα μέσα του 20ού. Δείχνουν την Ελλάδα να είναι από τις τελευταίες ευρωπαϊκές χώρες που θεσπίζουν τέτοιους φόρους και έως το 1933, να φορολογεί με πολύ χαμηλούς συντελεστές. Από εκεί και ύστερα, η φοροδιαφυγή αποκλείει τη σύγκριση - δεν χρειάζεται, άλλωστε, είμαστε πλέον αναγνωρισμένοι πρωταθλητές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 76

ΟΙ ΦΟΡΟΙ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ, 1642-1947

Χρονολογίες θέσπισης

Φόρος εισοδήματος	Φόρος κληρονομιών
Μ. Βρετανία 1642-1799	Βέλγιο <1841
Ιρλανδία 1842	Ολλανδία 1850
Πορτογαλία <1852	Ισπανία 1851
Ελβετία <1856	Πορτογαλία 1852
Ιταλία 1871	Ελβετία 1856
Δανία 1872	Ιταλία <1862
Νορβηγία <1875	Μ. Βρετανία 1870
Γερμανία <1881	Ιρλανδία 1870
Φινλανδία 1890	Γαλλία 1871
Ολλανδία 1893	Δανία 1872
Αυστρία 1898	Νορβηγία 1876
Σουηδία 1903	Γερμανία 1881
Ελλάδα 1910	Ελλάδα 1898
Γαλλία 1916	Αυστρία 1908
Βέλγιο 1922	Φινλανδία 1918
Ισπανία 1941	Σουηδία 1947

Πηγές:

Για την Ελλάδα: ΓΒΔ, «Ατελέσφοροι...» (1993), επεξεργασία στοιχείων από τους Απολογισμούς του Ελληνικού Κράτους, 1833-1933.

Για την Ισπανία και την Πορτογαλία, Colloque des Treilles, 1987, Fr. Comin, «Les reformes des contributions et l'évolution des impôts dans l'Espagne contemporaine (1800-1986)», σ. 26 κ.ε., και Μ.-Ε. Mata, «L'évolution du système fiscal portugais du XVIIIe siècle à nos jours», Tabl. 6. Για τις άλλες χώρες, P. Flora et al, «State, Economy and Society in Western Europe, 1815-1975», σ. 281-344.

Τα στοιχεία του P. Flora βασίζονται στις φοροεισπράξεις των κεντρικών κυβερνήσεων για όλες τις χώρες, πλην αφενός Δανίας, Νορβηγίας και Φινλανδίας, για τις οποίες συμπεριλαμβάνονται και τα έσοδα των τοπικών κυβερνήσεων και/ή των διοικητικών αρχών, και αφετέρου Ελβετίας και Γερμανίας, για τις οποίες συμπεριλαμβάνονται τα τοπικά φορολογικά έσοδα εκτός των εισπράξεων των Κοινοτήτων. Για τις λοιπές χώρες, της Ελλάδος συμπεριλαμβανομένης, τα τοπικά έσοδα είναι σχετικώς χαμηλά, άρα δεν επηρεάζουν πολύ την σύγκριση. Στην Πορτογαλία, την Ελβετία και τις γερμανικές χώρες, ο φόρος εισοδήματος καθιερώθηκε πριν από τις χρονολογίες για τις οποίες υπάρχουν στοιχεία. Επομένως στον Πίνακα αναγράφονται οι χρονολογίες των πρώτων στοιχείων με προηγούμενο το σύμβολο <, π.χ. <1856. Στην Ιρλανδία, η χρονολογία 1922 δεν είναι, ουσιαστικά, το έτος εισαγωγής του φόρου, αλλά της ανεξαρτησίας του ιρλανδικού κράτους. Ο φόρος εισοδήματος υπήρχε στην Ιρλανδία, όπως και στις λοιπές χώρες του Ην. Βασιλείου, από το 1799/1842, ο δε φόρος κληρονομιών από το 1870. Πρβλ. «Οικονομική Επιθεώρησης» 9 (1881-1882), σ. 222-223.

παράδειγμα. Βεβαίως, η προδιάθεση αυτή εξαρτάται με τη σειρά της από την παιδεία που οι άρχοντες παραχωρούν στους υπηκόους· και δυστυχώς, σε σύγκριση με τις άλλες ανεπτυγμένες χώρες, η Ελλάδα παρέχει τη χειρίστη ποιότητα εκπαίδευσης. Εδώ κλείνει ο φαύλος κύκλος και αυτό είναι το μέγιστο μακροχρόνιο πρόβλημα της χώρας. Το έλλειμμα της εκπαίδευσης δεν σχετίζεται μόνο με τις ειδικές εγκύκλιες γνώσεις ή με την ειδική φορολογική ασυνειδησία, αλλά και με τη γενική παιδεία και με την ευρύτερη συνείδηση του πολίτη, καθώς και με χίλια-δύο άλλα πράγματα που φαίνονται αλλά δεν είναι άσχετα μεταξύ τους: κριτική σκέψη και ικανότητα· παραγωγικότητα και εργατικότητα· αλληλοσεβασμός και ανεκτικότητα· συστηματικός και ιεραρχημένος λογισμός· αίσθηση του δικαίου· υπευθυνότητα και κοινωνικότητα· κ.ο.κ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 77

Ο ΦΟΡΟΣ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ, 1844-1941

Ποσοστά επί των συνολικών κρατικών εσόδων

	Έτος	%	Έτος	%
Νορβηγία	1875	30,50	1925	63,90
Ελβετία	1856	25,50	1925	56,00
Μ. Βρετανία	1844	10,00	1927	45,80
Δανία	1872	9,00	1926	42,70
Γερμανία	1881	14,30	1927	38,80
Φινλανδία	1890	16,20	1924	36,10
Σουηδία	1903	7,60	1926	26,60
Ιταλία	1877	17,80	1927	26,00
Ολλανδία	1895	4,50	1926	24,00
Ιρλανδία		-	1926	24,00
Γαλλία	1919	11,80	1927	23,20
Βέλγιο	1922	9,80	1928	14,70
Αυστρία	1898	3,40	1928	12,60
Πορτογαλία	1852	20,00	1927	8,00
Ελλάς	1910	0,40	1928	5,16
Ισπανία			1941	1,00

Πηγές: ΓΒΔ, «Ατελέσφοροι...» (1993), επεξεργασία στοιχείων από τους Απολογισμούς του Ελληνικού Κράτους, 1833-1933.

ΠΙΝΑΚΑΣ 78

Ο ΦΟΡΟΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ, 1841-1947

Ποσοστά επί των συνολικών κρατικών εσόδων

	Έτος	%	Έτος	%
Νορβηγία	1875	30,50	1925	63,90
Μ. Βρετανία	1871	7,90	1927	10,30
Πορτογαλία	1852	2,00	1927	9,00
Ολλανδία	1851	6,30	1926	8,40
Ισπανία	1851	2,00	1927	6,00
Ιρλανδία			1926	4,50
Αυστρία	1908	5,90	1928	2,90
Βέλγιο	1841	7,80	1938	2,60
Ελβετία	1856	2,40	1925	2,30
Δανία	1872	2,00	1926	1,80
Σουηδία			1947	1,80
Ελλάς	1898	0,02	1928	1,16
Φινλανδία	1918	1,20	1938	1,00
Γερμανία	1881	1,70	1927	0,80
Νορβηγία	1876	0,90	1925	0,60
Ιταλία	1863	2,80	1927	0,40
Γαλλία	1871	9,30	1938	0,30

Πηγές: ΓΒΔ, «Ατελέσφοροι...» (1993), επεξεργασία στοιχείων από τους Απολογισμούς του Ελληνικού Κράτους, 1833-1933.

Είπαμε, η ιστορία δεν διδάσκει, τουλάχιστον στη χώρα μας. Τις ιστορικές εξελίξεις που περιγράφω εδώ τις έχω δημοσιεύσει, μαζί με σχετικά στοιχεία, εδώ και 33 χρόνια - και τις έχω συγκεντρώσει σε βιβλίο από το 1993.³⁷ Τότε οι περισσότεροι Έλληνες δεν αγνοούσαν μόνο αυτό το ιστορικό παρελθόν (και το αγνοούν ακόμη)· αγνοούσαν επίσης ότι αυτή ήταν και η τρέχουσα πραγματικότητα την οποία εβίωναν· και όσοι την ήξεραν, την αποσιωπούσαν αιδημόνως. Χρειάστηκε σχεδόν μια γενιά για να γίνει κοινός τόπος αυτή η τρέχουσα πραγματικότητα. Ελπίζω να μη χρειαστεί άλλη μία γενιά για να αλλάξει.

Το πρόβλημα, όμως, δεν περιορίζεται στο ευρύτερο κοινό, στη μεγάλη πλειονότητα. Υπάρχει και σε ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού λιγότερο πολυπληθείς, αλλά πολύ σημαντικές για την εύρυθμη λειτουργία της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτικής. Τις ίδιες αυτές ιστορικές εξελίξεις, μολονότι δημοσιευμένες, τις αγνοούν οι μυριάδες των πτυχιούχων πανεπιστημίου - ιστορικών, αρχαιολόγων, φιλολόγων, πολιτειολόγων, κοινωνιολόγων και άλλων πολλών. Τις αγνοούν επίσης οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν ιστορία στα σχολεία μας. Δεν τις έχουν βεβαίως υπόψη τους οι περισσότεροι οικονομολόγοι μας και, δυστυχώς, πολλοί επαγγελματίες ιστορικοί, πανεπιστημιακοί και μη.

Το ίδιο αγνοημένες είναι σήμερα και οι ευρύτερες επιπτώσεις των ιστορικών αυτών εξελίξεων μέχρι τις μέρες μας, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές. Τις περιέγραφα στο ίδιο αυτό βιβλίο του 1993 και τις επανέλαβα προσφάτως, συμπληρωμένες και εμπλουτισμένες, στην *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*. Ας μου επιτραπεί, τελειώνοντας, να τις παραθέσω σχεδόν επί λέξει.³⁸

Η υπερφορολόγηση των κατωτέρων αστικών στρωμάτων αντισταθμίστηκε με ένα είδος κρατικών «αντιπαροχών». Το κράτος στήριξε την οικονομική και κοινωνική τους άνοδο με πολλαπλούς τρόπους: με τα συντεχνιακά μικροπρονόμια που κατά καιρούς τους επεδίωκε· με την ανυπαρξία κτηματολογίου, το έλλειμμα χωροτακτικής πολιτικής και την ανοχή των καταπατήσεων γης και της αυθαίρετης δόμησης· και, κυρίως, με την πρόσδεση μεγάλων τμημάτων του μικροαστικού στρώματος στον κρατικό μηχανισμό μέσω των προσλήψεων.

Η τελευταία αυτή τακτική εγκαινιάστηκε επίσης κατά τον 19ο αιώνα. Το 1911 προστέθηκε, δικαίως κατ'αρχάς, η συνταγματική καθιέρωση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων. Στον Μεσοπόλεμο, η δεύτερη απασχόλησή τους άρχισε να γίνεται κοινωνικώς αποδεκτή και διοικητικώς ανεκτή. Στη μεταπολεμική περίοδο τα εισοδήματά τους από τη δεύτερη απασχόληση αγνοήθηκαν και παρέμειναν αφορολόγητα. Από το 1967 και μετά, στις εκατοντάδες χιλιάδες των μονίμων δημοσίων υπαλλήλων άρχισαν να προστίθενται οι δεκάδες χιλιάδων των «εκτάκτων» τους οποίους διόριζαν οι κατά καιρούς κυβερνήσεις. Από αυτούς, ορισμένους τους απέλυαν άλλες κυβερνήσεις όταν ανέρχονταν στην εξουσία. Άλλους, τους περισσότερους, είτε τους διατηρούσαν προσωρινώς είτε τους μονιμοποιούσαν. Παραλλήλως, τα οφέλη της δωροληψίας, που με τόση γενναιοδωρία ανεχόταν πλέον το κράτος, συμπλήρωναν τους χαμηλούς μισθούς. Πολλά από αυτά έχουν γίνει πλέον κοινός τόπος στις μέρες μας· πριν από είκοσι χρόνια, όμως, ήταν σχεδόν άγνωστα· και σήμερα, όλοι σχεδόν αγνοούμε ακόμη πόσο παρατεταμένη και μακρόσυρτη ήταν η ιστορία τους.

Το κόστος των «αντιπαροχών» του κράτους προς τα μικροαστικά στρώματα ήταν βεβαίως τεράστιο. Από την άλλη πλευρά, οι παροχές αυτές προώθησαν την οικονομική και κοινωνική άνοδο των στρωμάτων αυτών, υπηρετώντας μια ιδεολογία που προϋπήρχε στην ελληνική κοινωνία από τον 18ο αιώνα. Αυτή ήταν μια θετική συνέπεια. Αλλά οι παροχές δεν είχαν μόνο οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις, θετικές και αρνητικές. Είχαν παράλληλες και ακόμη σημαντικότερες συνέπειες στο πεδίο των ιδεών και των αξιών· και οι επιπτώσεις αυτές ήταν μόνο αρνητικές.

Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, η ανοδική κοινωνική κινητικότητα ενεγράφη στην ευρύτερη ιδεολογία όλων των κοινωνικών τάξεων όχι μόνον ως ιδεολόγημα «προκοπής», αλλά και ως σημαντικό στοιχείο του αξιακού συστήματος και ως τρόπος ζωής. Η άνοδος άρχισε να θεωρείται σκοπός που επέτρεπε τη χρήση οποιουδήποτε μέσου. Η τάση αυτή συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, διαβρώνοντας τα παραδοσιακά αξιακά συστήματα των αγροτικών και των αστικών κοινωνιών του παρελθόντος και εγκαθιστώντας στη θέση τους, ανεπαισθήτως, ένα νέο σύστημα αξιών.

³⁷ ΓΒΔ 1993 (*Ατελέσφοροι...*), σ. 71-102. Αλλά τις κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες του φορολογικού συστήματος τις εξετάζω τα τελευταία 33 χρόνια και σε διάφορα άλλα δημοσιεύματα, τα οποία καταγράφω λεπτομερώς παραπάνω στην υποσημείωση 6.

³⁸ ΓΒΔ 2004/ 2009 (*Ιστορία...*), 2009, σ.848-850. Πανομοιότητες ή παρόμοιες απόψεις στα εξής προγενέστερα: ΓΒΔ 1977 (*Κοινωνικός...*, 4η έκδοση) σ.147-166· ΓΒΔ 1987 /1988 (*Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού...*) σ.86-93· ΓΒΔ 1993 (*Terre, paysans et rounvoir politique...*), p.54-105· ΓΒΔ 1993 (*Ατελέσφοροι...*), σ. 71-102.

Έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανοδική κοινωνική κινητικότητα εξακολούθησε να παίζει και τον εξισορροπητικό της ρόλο, όπως ήταν φυσικό. Εξακολούθησε να αμβλύνει την αίσθηση των ανισοτήτων και των αδικιών και να συγκρατεί τη διεκδικητικότητα, τον ριζοσπαστισμό και, τελικώς, την επαναστατικότητα των κατωτέρων αστικών στρωμάτων. Η ισορροπία αυτή δεν μπορούσε να διαρκέσει πολύ. Άλλωστε ο πόλεμος, η γερμανική, ιταλική και βουλγαρική κατοχή της χώρας, το χάος του υπερπληθωρισμού, ο λιμός στην πρωτεύουσα και ο διχασμός της αντίστασης κατέληξαν στο δράμα του εμφυλίου πολέμου και ανέτρεψαν εκ θεμελίων τις κοινωνικές δομές της χώρας.

Μετά την απελευθέρωση η δημογραφική, κοινωνική και οικονομική αποδυνάμωση των μεσοαστικών και μεγαλοαστικών στρωμάτων, η διάβρωσή τους με τα νέα στρώματα των «πλουσιάντων επί κατοχής» και των δοσιλόγων (είτε έδωσαν λόγο είτε όχι), οι αυξημένες οικονομικές ανισότητες, ο αυταρχισμός των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων που συνέχισαν και κέρδισαν τον εμφύλιο πόλεμο, ο υπόκωφος κοινωνικός και πολιτικός διχασμός που ακολούθησε και η χαριστική βολή της δικτατορίας του 1967-1974, ανέτρεψαν οριστικώς και το αξιακό σύστημα της ελληνικής κοινωνίας. Μετά το 1967, η άνοδος πάση θυσία, ακόμη και με τρόπους ημινόμιμους ή και παράνομους, άρχισε να καθιερώνεται ως συνήθης πρακτική και να γίνεται ολοένα και πιο αποδεκτή από την κοινωνία στο σύνολό της. Από το 1980 και ύστερα, την πρακτική αυτή τη στήριξε ο λαϊκισμός και η δήθεν επαναστατικότητα της μεταπολίτευσης· και από το 1990 και ύστερα, την περιέβαλε η πορφύρα της «φιλελεύθερης» ιδεολογίας, σε αντιφατική, αλλά αγαστή συνύπαρξη με τη δήθεν επαναστατικότητα. Έτσι η ελληνική κοινωνία οδηγήθηκε σε παροξυσμό ανομίας, στον πόλεμο όλων εναντίον όλων και σε κρίση βαθιά και αναπόδραστη.

Σε αυτήν την εξέλιξη, βεβαίως, συνετέλεσαν και άλλα, γενικότερα αίτια, κοινά σε όλον τον δυτικό κόσμο: η ταχύτητα της τεχνικής μεταβολής· η хаοτική ανάπτυξη των νέων επικοινωνιακών μέσων σε συνδυασμό με την παρακμή των παλαιών· οι εκ θεμελίων ανατροπές των αξιακών συστημάτων, με την ταυτόχρονη αποδοχή του πλούτου και της βίας ως αξιών και μάλιστα θεμελιωδών· οι ραγδαίες μεταλλαγές των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων· η συνεχιζόμενη απαιδευσία των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, ιδίως των μεταναστευτικών· η αλλοτρίωση των μικροαστικών τάξεων, με την υποταγή τους στον φετιχισμό της κατανάλωσης και του χρήματος· η αυξανόμενη μεταβλητότητα των πλεγμάτων εξουσίας· η άνοδος απαίδευτων, ανίκανων αλλά και αδίστακτων κοινωνικών και πολιτικών αρχηγείων, με βραχυπρόθεσμους ορίζοντες στην άσκηση πολιτικής και εξουσίας· η προϊούσα διεθνοποίηση του μεγάλου κεφαλαίου και η ασυδοσία του στον 21ο αιώνα.

Τα αίτια αυτά δεν είναι τα μόνα, ασφαλώς. Και μαζί με άλλα που δεν είναι ακόμη εμφανή, συνθέτουν την απαρχή μιας μείζονος και παγκόσμιας μεταβολής των κοινωνικών και πολιτικών συστημάτων, της δημοκρατίας συμπεριλαμβανομένης.

Επανερχομαι τώρα στο βιβλίο του 1993 και τελειώνω με τις τελευταίες, συμπερασματικές φράσεις του· μας δείχνουν, άλλη μια φορά, ότι η Ιστορία δεν διδάσκει απολύτως τίποτε στους ανιστόρητους και στους αμνησιακούς:

Το τμήμα που κατέβαλε η νεοελληνική δημοκρατία για τα εκατόν πενήντα χρόνια της ζωής της ήταν βαρύ και πολυσύνθετο. Τμήμα οικονομικό: φόροι ατελέσφοροι ένεκα ψηφοθηρίας, διοικητικές δαπάνες υπέρογκες λόγω πατρωνείας, στρατιωτικές δαπάνες αιματηρές χάριν σοβινιστικής πλειοδοσίας. Τμήμα πολιτικό: μια δημοκρατία που κατατρώγεται από τα καρκινώματα της δημαγωγίας και του λαϊκισμού. Τμήμα πολιτισμικό: μια κοινωνία εκμαυλισμένη από τη δημαγωγική κολακεία και τη μυθοποίηση της υλικής αντιπαροχής, που βλέπει τις αξίες της να ανατρέπονται, την ιστορική της ταυτότητα να διαστρεβλώνεται και τον παραδοσιακό της πολιτισμό να χάνεται χωρίς στη θέση του να δημιουργείται νέος.

Η αναστροφή της πορείας αυτής, είτε με αφύπνιση αρχίσει, είτε με κοινωνική ρήξη, είτε με διεθνή επιβολή, θα είναι μακρά και επώδυνη.³⁹

³⁹ Είναι η τελευταία παράγραφος του βιβλίου ΓΒΔ 1993 (Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος).

Βιβλιογραφικός οδηγός

Στο κείμενο και στις υποσημειώσεις παραπέμπω σε διάφορα δημοσιεύματα τα οποία, πριν από χρόνια ή και δεκαετίες, είχαν ήδη περιγράψει τους χρόνιους παράγοντες των κρίσεων στην Ελλάδα. Αυτό δείχνει, νομίζω, ότι πράγματι η Ιστορία δεν επαναλαμβάνεται αλλά και δεν διδάσκει. Με τον ίδιο στόχο, καταγράφω το έτος έκδοσης στην αρχή του κάθε δημοσιεύματος, τόσο στον βιβλιογραφικό κατάλογο που ακολουθεί όσο και στις υποσημειώσεις. Εννοείται ότι ο κατάλογος δεν είναι εξαντλητικός. Περιέχει μόνο τα δημοσιεύματα που χρησιμοποίησα εδώ. Προηγούνται βιβλία και άρθρα άλλων συγγραφέων και έπονται τα δικά μου (με τα αρχικά ΓΒΔ ή GBD πριν από τον τίτλο).

1981 : Θωμαδάκης, Στ., *Πίστη και εκκρηματισμός της οικονομίας : προεξοφλητικός δανεισμός και Εθνική Τράπεζα (1860-1900)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984 : Θωμαδάκης, Στ., *Γεωγραφική κατανομή των εργασιών της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (1861-1900)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), 1984.

1984 : Θωμαδάκης, Στ., *Δείγμα συναλλαγματικών προεξοφλημένων από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (1859-1888)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1984.

1986 : Κωστής, Κ., *Οι Τράπεζες και η Κρίση, 1929-1932*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1986.

1991 : Mazower, M., *Greece and the Interwar Economic Crisis*, Oxford: 1991.

2003 : Κωστής, Κ. (με τη συνεργασία Γ.Κωστελένου), *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα, 2003.

1977 : ΓΒΔ, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*. Αθήνα: Εξάντας, 1η έκδοση 1977, 4η έκδοση βελτιωμένη 1985, 6η έκδοση 1988.

1978 : ΓΒΔ, *Σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τη Δυτική Ευρώπη, 1860-1910*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1978, 2, σ. 86-99.

1981 : ΓΒΔ, *Υποτίμηση της δραχμής, 1886-1905. Μια πρώτη προσέγγιση*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Ν.Π.Γ.Π. Αθήνα: 1981, σ. 41-49.

1981 : ΓΒΔ, *Οικονομική Ιστορία: αν υπάρχει, τί ερευνά*; Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Ν.Π.Γ.Π. 1981, 5, σ. 13-40.

1987 /1988 : ΓΒΔ, *Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού σήμερα*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Ν.Π.Γ.Π. (11) 1988 (αναδημοσίευση: *Σύγχρονα Θέματα*, 1988/35-36-37, σ. 84-94).

1988 /1995 : GBD, *Entrepreneurs grecs : trois générations, 1770-1900* (séminaire *La culture des négociants*, Institut Universitaire Européen, Florence, 1988), in Angiolini, Franco et Roche, Daniel (eds.) *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne*. Paris : E.H.E.S.S., 1995, p. 111-130.

1988 : ΓΒΔ, *Για την ιστοριογραφική έρευνα. Σύγχρονα Θέματα*, 1988, σ.98-103.

1988 : GBD, *Banquiers, usuriers et paysans; réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce, 1780-1930*. Paris: Éditions La Découverte, 1988.

1993 : ΓΒΔ, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1η έκδοση 1993, 2η έκδοση αχρονολόγητη και πανομοιότυπη..

1993 : GBD, *Terre, paysans et rounoir politique, Grèce 18e-20e siècle*. Annales, E.S.C Paris : 1993, p.85-107.

1993 /1995 : ΓΒΔ, *‘Φαντασία πιθανή’ : ιστορία, απροσδιοριστία και προβλεψιμότητα*. Αθήνα: Συνέδριο στη μνήμη του Κ.Θ.Δημαρά, 1993, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Αθήνα (πρακτικά): Όμιλος Μελέτης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, 1995.

1995 : G.B.Dertilis & C. Kostis, *Banking, Public Finance and the Economy: Greece, 1919-1933* ; in Feinstein, Ch. (ed.), *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*, Oxford: Clarendon Press, 1995, p.458-471.

2001 /2006 : GBD, *Dette publique et dépenses militaires. La Grèce et la Question d'Orient*. Journées du Centre de Recherches Historiques, 2001. Paris : Éditions du Ministère de l'Économie, des Finances et de l'Industrie, 2006, p. 395-422.

2002 /2004 : ΓΒΔ, *Σιωπές, μονομέρειες και μόδες στην ιστοριογραφία*. Συνέδριο (2002) «Ιστοριογραφία της νεότερης και της σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002». Αθήνα: ΚΝΕ / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004, τ.Α' σ. 275-282.

2004 /2009 : ΓΒΔ, Γ.Β.Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920*. Αθήνα: Εστία, 1η έκδοση 2004, 5η έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη 2009.

Το τελευταίο αυτό βιβλίο περιέχει, συμπληρωμένα, σχεδόν όλα τα σχετικά κείμενα και στοιχεία που είχα εξετάσει σε προγενέστερα δημοσιεύματα. Παραθέτω τα κεφάλαια όπου μπορεί να τα βρεί ο αναγνώστης (συνιστώ επίσης το ευρετήριο).

Για την κρίση του 1885-1905: Εισαγωγή κεφάλαια 3, 4 και 5 | Μέρος Α' κεφάλαια Α1 και Α3 | Μέρη Γ' έως Ε' κεφάλαια Γ1, Γ2, Γ4, Γ7, Δ1, Δ2, Δ3, Ε1, Ε2, Ε4 | Μέρος ΣΤ', όλα τα κεφάλαια | Μέρος Ζ' κεφάλαια Ζ1, Ζ3, Ζ4.

Για την κρίση του 1920-1933: Μέρος Η', κεφάλαια Η1, Η2, Η3 | Μέρος Θ', κεφάλαια Θ1, Θ2, Θ7 | Επίμετρο 1917-1989.

Για τα ποσοτικά στοιχεία και των δύο περιόδων, υπάρχουν πίνακες και γραφήματα μέσα στα παραπάνω κεφάλαια και, επιπλέον, στο *Παράρτημα Ποσοτικών Στοιχείων*, στις σελίδες: 1051-1055, 1058-1059, 1061-1065, 1068-1073, 1080-1081, 1085-1087, 1090-1091, 1094-1099, 1104-1105, 1108-1109, 1112-1113, 1116-1119, 1126-1134, 1143-1145, 1148-1151, 1153-1155. Το βιβλίο *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία ...* (1993) περιέχει ακόμη περισσότερα ποσοτικά και τεχνικά στοιχεία για το φορολογικό σύστημα.

ΕΛΙΑΜΕΠ **ΕΛΙΑΜΕΡ**

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ & ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
HELLENIC FOUNDATION FOR EUROPEAN & FOREIGN POLICY